** FAPTĂ ȘI SUFERINȚĂ ROMÂNEASCĂ ÎN ARDEAL

LA ZECE ANI
DE LA CUPRINDEREA LUI
SUPT STEAG ROMÂNESC

DE

N. IORGA

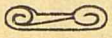

BUCUREȘTI
— 1929 —

** FAPTĂ ȘI SUFERINȚĂ ROMÂNEASCĂ ÎN ARDEAL

LA ZECE ANI
DE LA CUPRINDEREA LUI
SUPT STEAG ROMÂNESC

DE

N. IORGA

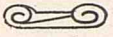

BUCUREȘTI
— 1929 —

MUNICIPIUL BUCUREŞTI BIBLIOTECA

I.

Românii înainte de Români.

Ardealul a fost totdeauna o ţară de sate în care s'au putut împlânta oraşe străine şi castele, cetăţi de cuceritori.

Aşa a fost din cele mai vechi timpuri, cu privire la care abia dacă se poate culege câte o ştire din povestirea oamenilor de pe vremea aceia, cărora viaţa aceasta harnică şi smerită din sate, fără războiu şi fără bogăţie, nu li zicea nimic.

Cei d'inăuntru, din satele acelea, multe şi risipite prin poiene, la o parte de drumurile cele mari ale negoţului şi năvălirilor, se hrăniau din creşterea vitelor şi din lucrarea pământului, acuma doutrei mii de ani ca şi supt ochii noştri. Soiul de vite care se află acolo astăzi, se afla şi pe acele timpuri, şi, până sus, unde muntele se deschide mai larg, s'au găsit urme de plugărie, precum grâne arse, tot de pe atunci, au fost aflate în pământ pe valea Mostiştei, la Răsărit de Bucureşti.

Pentru atâta lucru, abia dacă s'ar fi strecurat în Ardeal ceva negustori, pe atunci greci, cari căutau mai mult pieile de animale ucise de vânătorii ţerani, piei pe care şi pe urmă le întrebuinţau ai noştri pentru plată, în locul banilor (şi de aceia se zice

pentru: „a muri": a dat *pielea* popei, ori a dat *ortul* popei). Vechii locuitori ai Ardealului cunoşteau banul acestor cumpărători şi, mai târziu, regii daci l-au imitat grosolan după moneda stăpânitorilor macedoneni, întrebuinţând bieţi meşteri de ţară, cari făceau din frumosul cap de zeu şi din calul de luptă o îngrămădire nelămurită de puncte înşirate.

Ardealul, prins cum este ca între ziduri de cetate, ar fi rămas multă vreme ţară închisă, dacă n'ar fi fost într'însul două lucruri din adâncuri care trebuiau să cheme, oricând, luarea aminte şi pofta oricui. Anume, sarea şi aurul.

Sare se află şi în Moldova şi în Ţara-Românească sau Muntenia, dar în locuri care nu sânt în legătură cu vre-un râu mare, mergând spre Apus, ci la oarecare depărtare de Olt şi de Siretiu. Acolo, sarea se ducea pe uscat, de unde se şi zice cutării linii de cară: *drumul sării*. In Ardeal „drum al sării", cu luntri de străveche datină, este Murăşul, care putea să mâne pietrele sării spre ţerile apusene, unde nu se poate găsi aceasta. Pentru sare mai mult decât pentru altceva, veniau străinii din Apus.

Dar în sinul Ardealului se cuprinde aur. Numai în sinul Ardealului, de unde apele duc fărâme de-a lungul râurilor muntene, acele fărâme pe care le culegeau din nisipuri Ţiganii aurari ai Domniei. Şi în toată această parte răsăriteană a Europei până departe în Rusia munţilor Urali nu se mai află aur. Pe vremuri se descoperia chiar câte un bulz întreg care trecea la colecţiile Impăraţilor şi prinţilor dintr'o epocă mai nouă şi era foarte preţuit.

Pentru aur au venit în Ardeal, peste săteni, cei d'intâiu cuceritori, strecurându-se prin pasurile mol-

dovenești și ajungând, din cetăți care de mult s'au risipit, a stăpâni tot cuprinsul țerii.

E vorba de acei Agatirsi (Agathyrsoi), de cari vorbește un povestitor grec din Asia, care-și culegea știrile de la ai lui, negustorii de pe malurile Mării Negre, Herodot, trăitor patru veacuri înainte de Hristos.

Supușii Agatirsilor, adecă țeranii cei mai vechi, al căror trecut e fără de margeni, erau Traci, dintr'un neam foarte mare, întins și până la Mările din Miazăzi și până la țara muntoasă din Asia, în față, care e pentru dânșii ca un alt Ardeal. Li s'a zis, în deosebire de sătenii de pe clina din jos a munților: Daci, de bună samă după numele satelor lor, care se ziceau *dave* (Dacii se chemau și Davi, Dai), așa cum din „țară" s'a făcut „țerani". Dar ei n'aveau în fruntea lor nobili și luptători, așa încât nu li-a fost greu Agatirșilor căutători de aur să-i supuie. Căci acești Agatirși erau de neam scitic, vechi războinici vestiți în lume, cari se luptaseră și cu puternicii regi perși, frângând și ucigând pe marele rege Cir și cari țineau acum supt stăpânirea lor, sus și jos, tot malul Mării Negre. Acolo se băteau monede și se lucrau frumoase podoabe cu chiar acest aur care se câștiga din munții ardeleni.

Cum s'a așezat și cum a perit stăpânirea Agatirșilor nu știm. Atâta numai că de la o bucată de vreme, dintre supușii acestor „nemeși" de alt sânge s'au desfăcut Sarmații, cari erau poate pe lângă Sciți ce au fost și sânt Secuii față de Unguri, și aceștia, cari n'aveau aceiași închegare ca foștii lor stăpâni, au lăsat să cadă ceia ce fusese odată marea Impărăție scitică, întinzându-se din șesul Tisei până la munții de aur din Asia, de la aur

la aur. Ceva Sarmaţi, Iazigi sau Iaşi, cutreierau doar drumurile în părţile de lângă râul de la Apus, unde mai târziu şi-au bătut ceamburul haiducii de pe la 1500-1600.

Când pleacă însă o stăpânire, aceia cari au ascultat de dânsa se ieau după ce fusese şi fac o nouă aşezare politică pe cât se poate asemenea cu aceia care a perit. Astfel în munţii păstorilor la Miazăzi de Murăş, în colţul cel mai ferit, cel mai uşor de apărat, în cel mai sigur cuib de vulturi, unii dintre ţerani au căutat să întemeieze alt regat, acela al „ţeranilor" însişi, al Dacilor. Printre ei s'au ales nobili, cari purtau pe cap o căciulă, asemenea cu tiara regilor perşi, din depărtatul Răsărit, şi-şi tundeau părul supt dânsa, pe când sătenii de rând îşi lăsau pletele revărsate pe umeri. Aşa încât erau două feluri de oameni acuma în alcătuirea cea nouă: *căciularii*, cărora Romanii li-au zis: *pileati*, de la *pileum*, căciulă, şi *pletoşii*, pentru Romani: *comati*, de la cuvântul *coma*.

Dacii au făcut o *descălecare* dincolo de munţi, unde-i aştepta o moştenire mare, de la cei cu acelaşi sânge cu dânşii, de la Geţii de pe celalt povârniş al Carpaţilor, cari, supt marele lor rege Boerebista, unul din cei mai vestiţi stăpânitori ai vremii lui, porunciau şi până la ţermul apusean mai din jos al Mării Negre, până pe unde sânt acuma stâncile albe de la Balcic, de-asupra mării albastre, având legături cu toată lumea de negoţ, grecească, de-a lungul ţermurilor. Inlocuirea a fost aşa, cum, mai târziu, a fost înlocuită în Moldova o viaţă românească neştiută, din sate cărora li-a lipsit un Boerebista, prin nemeşii români coborâţi din văile Maramureşului

Dacii se deosebiau însă de Geţi — şi tot aşa şi de foştii stăpâni ai strămoşilor lor, de Agatirşi —prin aceia că erau, cum au rămas Ardelenii şi pe urmă, după voia cursului apelor lor, oameni de Apus. N'au putut să ţie supt ascultare toate acele părţi răsăritene, unde au început să mişte încă de pe atunci, pe vremea Mântuirii lui Hristos, neamurile germane, ca Bastarnii. Acolo, ei au avut numai un rost de ocrotire, de îndreptare la războiu asupra acelor seminţii; pe când în Apus cetele lor mergeau de-a lungul muntelui până în părţile Vistulei.

Centru al lor rămânea însă cercul de stânci de la Cetatea Colţului, de la Grădişte (grad e în slavoneşte: cetate), de de-asupra apei Streiului (al cării nume aminteşte apa Stryi din Polonia-de-jos), de la Sarmisegetusa, în numele căreia nu se poate să nu recunoşti şi pe al Sarmaţilor şi pe al Geţilor. Acolo era reşedinţa, Curtea lui Decebal (v. şi numele de *Dece*neu al marelui preot; finala *bal* n'are nimic semitic, ca în Hanibal), al cărui nume poate să însemne mai mult demnitatea lui regală.

Pe Decebal îl cunoaştem numai într'o clipă din viaţa lui, care ni rămâne închisă: din clipa cioc-nirilor cu Romanii.

Aceştia, alţi ţerani odată, fuseseră aduşi de împrejurări să îndeplinească, vitejeşte, dar mai ales cu o stăruinţă de fier, lucruri pe care nu le-au fost avut în minte. Lumea, supusă odată monarhiilor celor mari din Răsărit, avea nevoie de linişte asigurată, şi ei singuri erau în stare a o statornici. Împăraţii lor n'au plecat cu poftă de faimă, ci pentru că tot mai departe îi chema soarta.

Prin părţile noastre legiunile romane n'au ajuns dintr'odată, ca într'o revărsare de cucerire. Incetul pe

încetul, cu voie ori şi fără voie, s'a luat malul Adriaticei, apoi Tracia, marea ţară a Tracilor de pe malul drept al Dunării. Tot odată, pe malul stâng chiar se strecurau ţerani de limbă latină cari nu-şi mai aveau rost de muncă în libertate prin vechea lor patrie, Italia. Se deprindea lumea a vorbi latineşte în locul dialectelor lumii trace supt înrâurirea, tot mai puternică, a noilor veniţi, şi ei plugari şi păstori.

Prin părţile getice ale şesului muntean se răspândiau astfel, şi puteau trece şi munţii prin părţile unde nu apăsa autoritatea lui Decebal şi a înaintaşilor lui, sunetele limpezi ale graiului Romei, mai tare în cucerire, prin frumuseţa lui, decât toate suliţile şi săbiile legiunilor. Rămânea astfel statornică în vechea datină numai lumea aceia, tot mai îngustată, mai asediată şi mai primejduită, a Dacilor.

Se credea odată că aceşti ţerani cu faţa boţită, cu părul plăviţ, cu trupul grămădit, iuţi şi îndărătnici, ar fi căutat pricină Romanilor, coborându-se din muntele lor asupra Ţinuturilor mai bogate pe care le stăpânia Impăratul. De fapt, oameni cu puţine nevoi, având sarea şi aurul la îndemână, făcând negoţ cu moneda lor de tăietură macedonică, ei nu râvniau la avutul nimăruia. Dar de pe culmile lor se putea întemeia din nou Impărăţia lui Boerebista şi Romanii se puteau teme că în jurul lor, al celor cari se înfruptaseră acuma de cultura romană, s'ar putea strânge barbarii până la cari se prelingeau luminile ei. De frica unui Stat de concurenţă, grămădind în jurul lui pe Sarmaţii vechi şi pe Germanii noi şi furnicând de o nouă mândrie pe Tracii acuma supuşi, Roma împărătească a început războaiele cu Decebal.

Trebuia să se înveţe întâiu meşteşugul de război

al Dacilor pentru a-l putea răpune. Oştile lui Dumţian au fost bătute. Nu se cunoştea nici drumul până la cetatea regală, drumul, mai uşor, care străbătea Banatul de azi, trecând pe la Caransebeş la strâmtorile Haţegului. Decebal putu crede că Statul lui se va păstra şi va creşte. Cu atât mai mult, cu cât stăpânirea republicană, paşnică, a Impăratului Nerva părea că vesteşte un timp de îngăduire. Dar, când hotărâtul spaniol Traian, înfiat de bătrânul senator de pe tron, luă puterea, el porni la întărirea tuturor hotarelor Impărăţiei, de la Dunăre până la Eufrat.

Incepu cu Dacii. Ii lovi întâiu pe drumul bănăţean şi-i sili la o pace care li lua o parte din malul stâng şi-i închidea în adăpostul lor de munte. Acolo era însă un loc de strâmtorare ; ca ziditi stăteau aprigii luptători neînduplecaţi. In toate părţile alergară ştafetele celui care amorţia şi se înăbuşia. Decebal. Şi, atunci, Traian plecă din nou asupra lui, dar pe o cale nouă, care însemna astuparea ultimei ferești prin care regele barbar putea să răsufle. De-a lungul Oltului — Banatul fiind acuma roman— merseră legiunile şi, îngrămădit tot mai mult în tainiţa sa, afumat în această peşteră a celei din urmă retrageri, Decebal, cu ai săi, la cel din urmă ospăţ, bău otravă.

Acuma, din jos se revărsară apele latinităţii pe încetul pregătite pentru acest ceas al luării în stăpânire oficială. Numai prin ţeran se desnaţionalisează ţeranul: câţiva Secui în partea răsăriteană a Ardealului au putut face doar, în curs de şapte sute de ani, ce n'au putut face toţi solgabirăii unguri laolaltă. Dar, pe lângă această întindere a romanisării peste ultimele zăgazuri apărătoare, s'au revărsat asupra

acestui Ţinut ţerănesc înjghebătorii, de pe o zi pe alta, ai oraşelor.

Nu ca Saşii de mai târziu, ţerani dintr'o ţară de oraşe, ci orăşeni de la început, căutători de aur, doritori de bogăţii, funcţionari şi soldaţi, aşa cum, după ce Ardealul a ajuns austriac, au venit acolo oameni de felurile acestea, din toată Impărăţia. Aveau mijloace mari, din averea lor şi din sprijinul Statului, şi de aceia au putut ridica acele temple, de-a lungul căilor nouă până la Moigrad şi la izvoarele Murăşului, basilice, circuri, ale căror ruine le găsim în pământ. Dar totul în grabă, cu piatră proastă, abia ciocănită, fără înrădăcinare. Rădăcinile cele adânci erau ale vieţii satelor, unde acuma se vorbia latineasca poporului, din care vine limba noastră de acum.

Dar, din punctul de vedere militar, toate acestea erau numai o *perdea supţire:* dincolo de dânsa roiau neamurile nestăpânite, Germanii, Goţii, mai ales.

Faţă de dânşii, urmaşii lui Traian nu puteau să aibă o politică de mândrie şi de stăpânire cu orice preţ. Dacia era o provincie, dar numai ca o cetăţuie nouă, ieşită în faţa unui zid: ea se poate părăsi, dar zidul cel vechiu rămâne. *Se putea părăsi, cum se putea şi lua înapoi la cel d'intâiu prilej. Totul era ca o mişcare de trupe într'un veşnic războiu.* Astfel, nu odată, şi printr'o singură hotărâre, a vrednicului Impărat Aurelian, s'a părăsit Dacia, ci printr'un şir de retrageri strategice, întrerupte, când se putea, cu câte o nouă ocupare. *Dreptul ei n'a înţeles Roma niciodată să şi-l părăsească.*

Scriitori de mai târziu, cari voiau să măgulească, după anul 300, pe Impăratul Constantin-cel-Mare, întregitor de graniţe pe malul stâng dunărean, au

spus — şi duşmanii noştri se folosesc de acele câteva rânduri răzleţe—că Aurelian *a luat tot odată cu el şi pe colonişti.* Ca şi cum *numai* colonişti ar fi fost acolo, ca şi cum, în timp de un veac şi trei şferturi, însişi coloniştii de la început n'ar fi avut vreme să se încetăţenească. Dar de nicăiri Roma, la plecare, nu şi-a luat, odată cu legiunile şi cu unii funcţionari — fiindcă cei mai mulţi erau localnici, dintre cetăţenii aşezaţi acolo—, şi pe locuitori. N'a fost aşa nici în Britania (Anglia de azi), nici în Mesopotamia, părăsită Perşilor. Dacă, târziu, pe la 500, se spune că Noricul (unde e Budapesta şi Viena) a fost evacuat de cetăţeni, se vede uşor după aceia că viaţa romană n'a încetat acolo.

A scoate pe locuitori din Dacia era *cu neputinţă şi era fără folos*, şi pentru ei şi pentru Imperiu chiar. Cu neputinţă, căci niciodată în istorie n'au fost mutaţi aiurea păstori şi plugari. Plugarul are nevoie de brazdă, şi nici nu poate să scoată îndată pe altul — decât doar când acel altul, ca acuma la mutarea Grecilor din Turcia în Ţara Grecească, e de alt neam şi supus prigonirii —, nici să facă de pe o zi pe alta câmpul şi să aducă în traistă sămânţa. Pastorului îi trebuie Ţinutul cel de vară şi cel de iarnă; el ştie un singur drum, şi nu-şi poate croi în altă ţară altul.

Fără folos, fiindcă şi peste Dunăre era primejdie de către barbari. Dunărea se trece uşor pe la vaduri; Dunărea îngheţată nu e o piedecă. Iar barbarii aveau nevoie de bogăţiile din oraşe, iar acestea se aflau, pe drumul Capitalei celei noi, Constantinopolul, *dincolo* de apă. Intr'acolo se împingea pornirea nestânjenită a năvălirilor. Fără folos pentru Imperiu, pentru că nu cu o populaţie îngrozită, supusă panicei, se apără o graniţă ameninţată. Numele de Dacia

lui Aurelian, dat malului drept dunărean, a înşelat pe unii şi a ajutat pe alţii să înşele. Acea Dacie nouă era numai pentru lumea oficială. Dacia veche, cu oamenii ei, vechi de mii de ani, cu ţeranii ei inamovibili, rămânea, prin puterea lucrurilor, mai tare decât toate hotărârile împărăteşti, unde fusese.

II.

Săteni români în Ardeal.

Din nou se făcea acolo o lume închisă, cu totul închisă de spre Răsărit, abia întredeschisă de spre Apus. O lume aparte, cu satele ei cârmuite după cele mai vechi datini, rămase fără schimbare, dar îmbrăcate acum în cuvintele latine ale moştenirii romane.

Pe aici n'au trecut barbarii cei mulţi, cărora după 300 li s'au deschis porţile şi au năpădit şesul muntean, scurgându-se de acolo în jos către Roma cea nouă constantinopolitană. N'aveau ce căuta aceşti neştiutori ai comorilor din fundul pământului. Nici vorbă de vre-o aşezare pe aici a neamurilor germane în veşnică trecere spre Miazăzi. Dar spre Apus mergea şi mai departe, pe aceleaşi luntri uşoare săpate în trunchiul stejarilor din pădurile meree, de-a lungul Murăşului, sarea.

Pentru sare, de la căutarea căreia a rămas şi vechiul nume grecesc de Hărina, pentru sarea din ocne şi din slatine, au avut pe la 800 o întrecere la stăpânirea Ardealului trei neamuri, fiecare din ele cercându-i pe la Apus porţile ferecate: Avarii, din şesul Dunării mijlocii, din pustă, Bulgarii, cari aveau acum întrarea pe la Branicevo şi Belgrad, la

cheile Banatului, şi îndată, moştenitori ai Avarilor, pe cari-i nimiciseră, Francii lui Carol-cel-Mare, oamenii Bisericii apusene, catolice, ostaşii de sânge german ai noii Impărăţii romane.

Pe Avari, i-au dus adesea ţeranii Ardealului pe luntrile lor. Oameni ai Impăratului, ai Haganului sau Hanului avar, un fel de Turci, mergând cu horda, ca Hunii, mai vechi, au fost şi ei. Bulgarii au căutat numai atâta: să capete de aici, căci în şesul muntean nu erau stăpâni, cum s'a crezut multă vreme, sarea de care aveau nevoie (bani de aur n'au bătut niciodată şi comorile lor nu cuprind obiecte de aur). Ei s'au oprit înaintea puterii Francilor, cari au orânduit împărăteşte Panonia Avarilor întinzându-şi stăpânirea, şi pe Dunăre, fără îndoială, peste margenile ardelene, unde, după obiceiul lor, au făcut graniţă întărită, cu cetăţile, *gradurile* de azi (Oradea, Bălgrad-Alba-Iulia), care sânt toate înălţate de dânşii, pe cine ştie ce frânturi de ziduri romane ori şi dacice.

Astfel din nou am făcut parte din Roma, în forma ei cea mai nouă, a Impăraţilor franci. *De la coasta Oceanului Atlantic până în Carpaţii secuieşti, pe ruina Avarilor şi în ciuda Bulgarilor, era numai o ţară.* Şi Ardelenii cari, nesupuşi barbarilor, erau *Romani,* de sine stătători, deci Români, vorbind acuma româneşte, au fost ascultători de fraţii apuseni.

Astfel, pe lângă judele cel vechiu, judecând serbătoarea supt vre-un pom bătrân, ca până mai ieri la Moţi, s'a luat de la Franci aşezământul germanic al ducelui. Cuvântul l-am părăsit, fiindcă se amesteca uşor cu verbul „a duce", şi în loc, de la *Slavii cari fuseseră de mult pe aici,* cum se vede după vechile nume ale satelor, dar cari *fuseseră împinşi de*

Huni, şi mai ales de Avari, spre Apus, ca să lase loc hordei în Panonia, am luat cuvântul de Voevod pentru conducătorul în războiu şi oblăduitorul în pace al ţerii celei mari.

Căci era o *Ţară-Românească, a tuturor Românilor din Maramureş la Dunăre,* şi erau ţeri mai mici după ape: Ţara Oaşului, Ţara Jiiului, Ţara Oltului, Ţara Bârsei, ţeri despărţite prin „pădurea românească", şi peste ţeri erau Voevozi, de rândul al doilea, cari tindeau să se unească supt puterea Voevodului celui mare al tuturor Românilor, asemenea ducelui carolingian, din care ieşise apoi, în Panonia, ducele, regele morav al Slavilor.

Peste ţara aceasta de ţerani s'au întins aproape în acelaşi timp, două înrâuriri, din care ne-am obişnuit să vedem numai pe cea din Apus, a Ungurilor, popor de rasă finesă, dar şi turcească, trăind mai mult după datinele de rătăcire şi de luptă ale Turcilor, pe când alt neam turcesc, care trece pe rând supt numele Pecenegilor şi al Cumanilor, pătrunde în Ardeal prin pasurile moldoveneşti din Răsărit. Ardealul a fost, de fapt, împărţit în două prin aceste străbateri.

Vremea când s'au înfăţişat aceste două neamuri de cotropitori începe cu veacul al X-lea. Intăiu Pecenegii, din părţile viitoarei Moldove, mai ales, s'au strecurat aici. Erau un neam trăitor în stepă, având acolo un centru de unde se întindea înrâurirea lor, prin strângători de dijme şi daruri, prin purtători de porunci, asupra vecinilor nedestoinici a se apăra ori bucuroşi că scapă numai cu acest preţ de răscumpărare, care nici nu era prea greu. Dar ici şi colo părţi dintre dânşii, deprinse, de aceşti vecini, cu altfel de viaţă, se prefăceau în săteni aşezaţi. Mai ales după ce li s'a stricat Impărăţia de către

Cumani, cari sânt faţă de dânşii ca Sarmaţii faţă de Sciţi. De aceia de pe la 1100 începe a se vorbi în părţile ardelene de acele „pământuri" şi „păduri" „ale Românilor şi Bisenilor", căci Ungurii numesc Biseni pe Pecenegi.

Stăpânirea Cumanilor a cuprins aceleaşi părţi răsăritene ale ţerii, clina din stânga a Carpaţilor şi o parte din şesul ce se desfăşură la poalele lor, împreună cu Ţara Bârsei. De acolo nu-i vor scoate Ungurii decât după 1200, şi anume cu ajutorul unor apărători de graniţă căutaţi în locuri foarte depărtate, Cavalerii Teutoni, călugării înarmaţi cari au fost aduşi tocmai de la Ierusalim, unde se întinsese stăpânirea turcească.

In ce priveşte pe Unguri, ei au plecat din Ţinutul de de-asupra Dunării-de-jos, au încunjurat pe deasupra Moldova de mai târziu, au trecut, ca Hunii şi Avarii, ca Tatarii de mai târziu în rătăcirile lor prădalnice, prin văile maramureşene şi s'au lăsat statornic peste Slavii din Panonia, peste Moravi, întemeind aici un Stat deocamdată nesigur şi destrămat.

Ca orice Turci, ei îşi căutaseră un sălaş central, pentru aşezarea seminţiilor năvălirii. De aici ar fi făcut ca şi Pecenegii şi Cumanii, mulţămindu-se a dijmui prin vecinătate, dacă nu i-ar fi prefăcut cu totul legea creştină, pe care au primit-o întâiu de la Răsăritenii din Bizanţ, apoi de la Apusenii din Germania şi, prin anume călugări misionari, şi din Italia.

Indată Papa a căutat să-i puie în serviciul lui pentru a câştiga prin sabia lor temută pe creştinii cari nu stăteau supt oblăduirea lui sufletească. Până atunci Ungurii aveau numai, pe lângă căpetenii cu nume turceşti, numai un Voevod, Voicu (Vajk). Roma catolică-l făcu rege apostolic, adecă în numele Sfân-

tului Petru ca să răspândească între necredincioşi credinţa apuseană. Botezat Ştefan, Voevodul era să fie scris în rândul sfinţilor.

Dar, multă vreme după această creştinare a căpeteniei Ungurilor, păgânii de supt oblăduirea regelui celui nou se luptară să aducă poporul înapoi la legea cea veche. In tot acest timp a fost cu neputinţă ca oştile ungureşti să plece la cucerirea cu care erau datori faţă de Papă. Numai după ce sfâşierile din lăuntru s'au potolit, putură ele să înainteze spre Răsărit, dar nu pentru Unguri ca naţie, ci pentru religia apuseană ale cării steaguri binecuvântate le purtau. Aceasta s'a întâmplat deci dincolo de începutul veacului al XII-lea, până la care s'a putut trece Tisa, s'a putut ajunge până în părţile Orăzii, dar fără a se atinge însă munţii de la Apusul Ardealului.

Cum s'a petrecut luarea în stăpânire a ţerii, n'o putem afla din niciun izvor adevărat al timpului aceluia. Mai târziu numai, după 1200, unii povestitori ai trecutului unguresc, ca un notariu fără nume al regelui Béla ori Simion de Keza, se trudesc să închebe istoria începuturilor întunecate ale Statului unguresc. Plecând de la unele cântece ale poporului şi adăugind tot felul de iscodiri, după numele locurilor, cel d'intâiu vorbeşte de Voevozii români, vre-o doi, ca Gelu şi Menumorut, pe cari i-ar fi găsit în cale căpetenia năvălitorilor hotărâţi să-şi supuie ţara cu armele, Tuhutum; prin Banat, ar fi fost un alt Voevod, Bulgar de neam, împotriva căruia s'ar fi dat lupta. Toate acestea sânt însă numai răsunete depărtate ale acelor vechi cântece vitejeşti. Iar Simion de Keza ştie bine că la ivirea cetelor ungureşti erau prin aceste locuri „păşunile Romanilor", adecă păs-

torii români cu turmele lor, pe lângă cari trebuie să ni închipuim însă şi satele, multele sate răzleţe ale plugarilor.

De un adevărat războiu, de ciocniri între cuceritori şi între apărătorii vechilor lor sălaşuri, de încheiarea unor învoieli prin care aceştia ar fi lăsat o parte din ţara şi dreptul lor celorlalţi nici nu poate fi vorba. Fără vărsare de sânge, Ungurii, venind încet, din părţile Orăzii, izbutiră a face pentru Biserica în slujba căreia stăteau o episcopie nouă în aceste părţi ocupate, la Bălgradul cel bătrân al Românilor şi Slavilor, la o Cetate-Albă (căci aceasta înseamnă, în slavoneşte, Bălgrad sau Belgrad), tălmăcindu-i numele în limba lor: Fehérvár şi adăugindu-i numele de Gyula, care nu e numai decât al unui om, ci al unei dregătorii ostăşeşti. Iobagii satelor vecine erau legaţi de cetate, unde lângă episcop, aşezat în locul unde s'a ridicat apoi frumoasa biserică de piatră pe care o vedem şi azi, poruncia o căpetenie de oaste. El, episcopul de Bălgrad, era, de fapt, în numele Sfântului Părinte de la Roma, stăpânul ţerii. Pe lângă dânsul se păstra însă, după datina localnicilor, şi Voevodul, care în cele d'intâiu timpuri a putut fi Român.

De la Bălgrad, pe apa Murăşului s'a întins apoi cucerirea, cetate de cetate, până la Turda, până la Dej. Pretutindeni crucea latină a Apusului mergea în fruntea oamenilor regelui, cari închinau, peste coroana regelui lor, Papei însuşi tot ceia ce izbutiseră a câştiga.

Dar nicăiri Ungurii nu se întind ca o apă. Ale lor sânt cetăţile ridicate sau ocupate de rege; ici şi colo numai se aşează de către nobilii cari capătă pământuri aici — *de şi n'avem niciun act de danie către dânşii* — ori de către mănăstiri, cum e Cârţa, un

număr de săteni răzleţi, cari se pierd printre ceilalţi. Nu putea să-i treacă prin cap, pe vremea aceia de naţii amestecate, regelui, care se gândia numai la veniturile lui şi căruia-i era bun cine dădea mai mult, să facă o *colonisare naţională.*

Hotarul se statornici la Răsărit pe linia ţinută de Pecenegi şi de Cumani. Aşa crescu necontenit, dar nu răpede şi nici uşor, „pădurea regelui", Erdély, Ardealul, — „pădurea" cu cetăţile cuprinse în mijlocul ei. Nici episcopul, nici căpitanii, nici dregătorii ceilalţi, nici Voevodul, care avea drepturi ca ale regelui, în adunarea veniturilor şi în strângerea oştilor, în rostirea pedepselor, n'ar fi putut trăi, nici lupta împotriva duşmanilor răsăriteni şi bulgari, dacă n'ar fi fost la temelie mii şi mii de oameni cunoscători ai locuri'or, păstrători ai numelor vechi, buni de muncă şi buni de războiu.

Dar regelui nu-i ajungea puţinul care se putea culege de la aceştia, ţerani din sate sărace, Ii trebuiau plăţi mari pentru toată sarcina de războiu care necontenit apăsa asupra lui.

De aceia el îşi chemă de departe, din locurile apusene unde pe vremea aceia erau oameni mulţi şi ţară puţină şi unde se învăţaseră doritori de pământ să plece către ţerile răsăritene, în care credeau că-i aşteaptă o pradă uşoară, „oaspeţi". Acestora, ca să-i ispitească, el li făgădui o viaţă liberă, ocrotită de coroană, sprijinită pe drepturi deosebite, pe privilegii prin care li se dădea şi câmp şi loc de casă, şi cârmuirea prin ai lor, *gherebii,* sau conţi, în *judeţe,* ca ale Românilor, care s'ar putea lega într'o obşte sau „universitate", nici bisericeşte nu erau să fie supuşi episcopului ardelenesc, ci aveau să asculte numai de preoţii lor, aleşi din mijlocul lor.

Astfel de pe la 1150 începură a veni de la Mosella şi Rinul-de-jos, aceşti străini harnici, gata de lucrul ogoarelor şi de multe altele, pe cari la început îi numiau Flandri (de aici Flondor, nume de boieri în Bucovina), iar mai pe urmă Saşi, fiindcă orice German era pus în legătură cu cei din Saxonia cari veniau prin Bosnia ca lucrători la mine. Ei luară în stăpânire cursul Târnavelor, se ridicară la Răsărit până la Bistriţa şi se coborâră în jos până la Sibiiu, întâiu, pentru dânşii, satul lui Hermann" (de unde şi Hărman, ca sat), „Hermannstadt", aproape de apa Oltului. Mai departe spre Carpaţii cei mari ei prind loc la Mediaş (vezi Meedia, Mehadia, de unde Mehedinţii), la Sighişoara, Schässburgul lor, „cetatea Sebeşului".

Când se sfărâmă Impărăţia Cumanilor dintre Carpaţi şi Dunăre, se deschise putinţa altor înaintări în Răsărit. Cum tocmai atunci se prăbuşia Statul cuman, Andrei al II-lea, care avea soţie franceză şi se pregătia pentru desrobirea Sfântului Mormânt, chemă, ca rege catolic, având drept la astfel de ajutoare, pe acei Cavaleri de la Ierusalim şi li dădu Ţara Bârsei, cu tot ce era lângă dânsa.

Ca să se ajute împotriva duşmanilor pe cari erau chemaţi să-i privigheze, să-i răspingă şi să-i mâne cu sabia la cristelniţa botezului, pentru a-i face astfel statornici supuşi ai regelui, Teutonii aduseră un număr de ţerani unguri liberi, nesupuşi domnilor din castele, din „curţi" ca obştea ungurească din sate, şi-i aşezară în ceia ce fusese odată, supt munte, „pădurea Românilor şi a Pecenegilor". Ii orânduiră după obiceiul din partea locului, vechiul obiceiu românesc, în Scaune de judecată, şi astfel ei se chemară Secui, de la *szék*, care înseamnă în ungureşte

aceasta: Scaun (şi Cumanii aveau un „jude"). Împărţiţi după obiceiul turcesc, în trei „neamuri", la un loc au o *ţară* şi fac o *obşte*. De acuma tot alături, grăniceri, supuşi, după plecarea cavalerilor, regelui singur se înfăţişează ei ca mărgineni în această margine răsăriteană, alături de Români. Unul din Scaunele lor, Sepsi, e un vechiu *Sebus*, în actele latineşti, adecă un Sebeş românesc.

Teutonii ridicară de-asupra muntelui cetăţi de lemn întâiu, apoi şi de piatră. Saşi, chemaţi de dânşii, poate şi ceva Unguri prefăcură vechiul sat al Braşovului sau Braşăului (rădăcina cuvântului e ca şi a Bârsei şi poate fi în legătură cu o veche Berzovie dacică, asemenea celei din Banat), în „cetate a Coroanei", Kronstadt (Ungurii îi zic însă: Barassó, Brassó).

Cât pe-aci era să se întemeieze aici o Teutonie, de limbă nemţească, pe vremea când călugări francesi veniau să întemeieze spre Apus în ţara Oltului, unde Românii aveau numai un Făgăraş (din fag, ca să nu fie *făgaş*, care înseamnă altceva; precum locuitorii din Vlădeni, de acolo, îşi zic *Vlădăreni*), o mănăstire de cistercieni, după Citeaux din Franţa, lăcaş vestit, la Cârţa (Kerz). Dar Teutonii, cari pătrunseseră şi dincolo de munţi, creştinând pe Cumanii Hanului Borz (de unde Borzea, Borzeşti), cărora li se dădu şi un episcop catolic, îşi vădiră prea răpede planurile. Regele se sperie de dânşii şi, în ciuda Papei, care-i ocrotia în deosebi, cavalerii fură siliţi să plece din ţară, ducându-se în aşa de depărtata Prusie, unde făcură pentru păgânii de acolo ce încercaseră a face cu aceşti Cumani şi — alături de dânşii — cu Românii de aici, întemeind o Prusie catolică şi germană, care trebuia să aibă un viitor mare.

S'ar fi aşezat bine stăpânirea ungurească în a-

ceste părți dacă n'ar fi năvălit, pe neprevestitele, căutându-și un drum spre Apus, alți Turci, păgâni încă, Tatarii, pe la 1240.

Furia nimicitoare a acestora a fost așa de grozavă, încât tot ce li-a stat împotrivă s'a risipit ca paiele înaintea vijeliei, care le sucește și le împrăștie. Cu oamenii din cetăți Tatarii au fost adesea fără milă, dar nu și cu locuitorii cei vechi. Cu aceștia, cari erau Românii, au stat, din potrivă, în bună înțelegere, de la început. Ni se spune de un martur că Hanul întăria pe *cnejii* sau juzii lor și că mulțimea, cu ce apuca supt mână, se lua după dânșii ca să-și capete partea din pradă și ca să-și răsbune de umilire și de suferință. Găsim Români alături de Tatari și în atacul, ceva mai târziu, în Italia a unei mănăstiri franciscane (din Ordinul Sf. Francisc).

III.

Cu sabia pentru drept. Români ostași și nobili.

Când Tatarii se retraseră, regele Bela al IV-lea se gândi ca, pentru refacerea, așa de grea, a țerii, să cheme, tot ca un căpitan de cruciată, pe alți călugări-ostași, desfăcuți de la Ierusalimul cotropit de Turci, pe ai Spitalului Sfântului Ioan de lângă Sfântul Mormânt, de unde se și chemau Ospitalieri și Ioaniți. Dar ei nu veniră, ori nu voiră să se așeze, căutându-și pe urmă așezarea lor trainică în insula Rodos, de la Răsăritul Mării Mediterane. Regele-și avu atunci singur o cetate la Severin, lângă podul lui Traian, nădăjduind ca de acolo să poată întra la Bulgari, a căror Impărăție, făcută după aceia din Constantinopol, se destrăma atunci. Cu Bulgarii aceștia se prinseră cei din urmă regi din seminția lui Arpad cuceritorul într'o lungă și grea luptă, fără a-i putea scoate măcar din cetatea Vidinului.

Pentru această luptă trebuiau ostași din părțile răsăritene. Și Românii n'au fost uitați. Pentru întâia oară nobilii lor sânt chemați alături de Sași, de Secui, de nemeșii unguri. Ardealul întreg se ridică de pe urma războaielor de peste Dunăre, străbătându-se une ori și șesul muntean. Fiul de rege Ștefan încercă să facă, tatăl său fiind în viață, din Ardeal,

unde stătea, o țară a lui deosebită. Când Ștefan moșteni coroana, Voevodul ardelean ajunse la mare putere. Ladislau Apor se încuscri cu stăpânitorul sârb din vremea lui. Și în acest timp, în Banat, unde era o cetate a Ținutului, Tömösvár, sau Timișoara, pe lângă Caran, Craşov și Cubin, pe lângă vechiul Cenad sau Cetatea Murășului *(Morisena)*, cu episcop latin, se vor ridica, precum se va spune mai departe, Românii.

Dinastia cea veche ardeleană se apropia însă de sfârșit. La capătul veacului al XIII-lea, cutare rege se chiamă Cumanul, fiindcă era născut dintr'o Cumană, — poate Românca de la Cumanii de peste munte—adăpostită în regat și trăia tot între acești Cumani, și ea se urmează cu un lăstar venit tocmai din Italia, unde mama lui era Venețiană, Andrei al III-lea. El se sprijină, după obiceiul țerii de unde venia, țară de nobili, pe nobilime, și de aceia, de la început, întărind privilegiile oricui, el statorniceşte, într'o adunare ardeleană, a tuturor nobililor, că domnia lui nu va fi ca a Cumanilor, prielnică peste măsură „străinilor sau oaspeților, sau păgânilor, sau oamenilor de rând și celor" — Cumanii — „cari adesea au adus pagube în țară noastră", înlăturând pe nenobili și de la dreptul de a fi juzi. Bisericilor nu li mai îngăduie să fie întărite, nici judecătorilor bisericești să-și întindă dreptul asupra cui se cere a fi judecat aiurea. Adunarea nobililor țerii se va strânge odată pe an la Bălgrad, la Alba, pentru a cerceta toate lucrurile ce privesc buna stare a locuitorilor. Într'o astfel de adunare se pomenesc „nobili, Sașii, Secuii și Românii"[1], dar toți sânt socotiți ca pe o

[1] In alta, dar de la Buda, pe lângă Consiliul Țerii, e vorba de „nobilii unguri, Secui, Saşi şi Cumani". Aici Cumanii înlocuiesc pe

treaptă cu nobilii. E vorba adecă de *aceia dintre Români*, ca Ugrin, care era *magister*, ceia ce înseamnă ridicat pe treapta privilegiaţilor, stăpânul-Făgăraşului şi Sâmbetei, *cari, primind legea catolică, întraseră în tovărăşia luptătorilor supt steagul regal*, asemenea cu cei cari încă de la 1260, contra lui Ottokar, regele Boemiei, urmaseră steagurile înaintaşului lui Andrei, Bela. Ugrin, despoiat cândva de Ladislas Cumanul, e arătat ca având drepturi de la strămoşii săi, *Ţara Oltului prin urmare era de mult pământ românesc liber.*

Ardealul cel vechiu, de nobilime şi de lege catolică, părea că se desface. Biserica din Alba-Iulia, care prin capitulul canonicilor ei dădea toate mărturiile şi întăririle, intră în luptă cu Saşii, cari-i dădură foc, ca să ardă documentele d'inuntru. Regele dădu dreptate călugărilor, el care adusese şi pe aceia ai Sfântului Spirit, dându-li în samă şi un spital, şi chemase pe „fraţii", pe baraţii Sfântului Francisc, noii răspânditori de credinţă, în ţara plină încă de credincioşii Bisericii răsăritene, prigonită şi hulită; ei îşi aşezară custodele la Orăştie, pe Francesul Germain, atârnând de provincialul Ungariei, Haymon; călugări predicatori, ai Sfântului Dominic, aveau casa lor la Sighişoara. La 1302 legatul papal din Buda lua supt ocrotirea lui şi pe Dominicani şi pe Franciscani contra contelui săsesc de Sighişoara.

Români; Zimmermann-Warner, I, pp. 192-3, no. 361. Găsim aceiaşi alcătuire la 1298 în aceleaşi împrejurări; *ibid.*, p. 211, no. 282. *Intre Cumanii lui Ladislau, Cumani de supuşenie, nu de sânge, erau de bună samă Români:* şi pentru Români era şi episcopatul de peste munţi „al Cumanilor". Acoperirea numelui de Români prin cel de Cumani e întâiul semn de duşmănie naţională faţă de noi.

Şi în părţile bănăţene care încep să aibă o mai mare însemnătate de când regii de cruciată, cu ochii asupra câştigurilor de căpătat în peninsula balcanică dincolo de Dunăre, în părţile acestea unde este cetatea regală a Severinului şi aceia a Meediei, de unde vin Mehedinţii, se ridică un răsculat contra celor din urmă regi arpadieni, Dorman. Dar Dorman e Dărman, asemenea cu acela de la care vine satul moldovenesc al Dărmăneştilor. Din sfărâmăturile regatului vechiu unguresc, care părea că stă să se desfacă, fiecare-şi iea ce poate, ce i se află mai mult la îndemână.

Pe atunci o Ţară-Românească liberă se formase peste munţi din „judeţele" şi „Voevodatele" lui Ioan şi Fărcaş, lui Litovoiu şi Bărbat, lui Seneslav din Argeş, căruia ceilalţi i se supuseră. Ardealul puternicului Ladislav Apor avea legături strânse cu Domnia cea nouă şi în acest Ardeal Românii ostaşi şi nobili, cari nu se făcuseră încă una cu nobilii unguri, aveau cuvânt. Moartea fără urmaşi a regelui pe jumătate străin, Andrei, deschidea zări necunoscute. Românii din amândouă părţile Carpaţilor avură un rost în lupta pentru moştenire între Germanul, Bavaresul Otto, sprijinit de Apor şi adăpostit o clipă dincolo, în „Ţară", la „Domnie", şi între Francesul din Neapole, Carol-Robert, pe care nu-l voiau Ardelenii şi mai ales Saşii.

Acesta învinse, dar mai ales prin sprijinul Papei. *Domnia lui şi a urmaşilor lui va fi deci din graţia Sfântului Scaun al Romei, pentru cruciata cea nouă contra necredincioşilor şi a schismaticilor, comandanţii regali stând une ori la umăr în aprinsa îndeplinire a acestei opere de convertire şi câştigare cu baraţii*

şi cu Dominicanii, rivalii acestora, In locul Arpadienilor, cu cari perise dreptul strămoşesc al cuceririi, venia acuma un Stat cu totul nou, de cavaleri, după obiceiul francez, luptând în numele Romei papale, pentru biruinţa crucii latine.

Oricine, din orice treaptă, era gata să iea parte la această luptă, putea fi bine primit. *Şi tânăra nobilime românească, alcătuită în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, se înrolă cu patimă în oastea pentru triumful catolicismului. Din orice cneaz ori Voevod se putea face, numai să ştie purta arma şi încăleca pe calul de războiu, un* cavaler, *un* miles, *cum se zicea în latineşte, un* boier, *cum se zicea dincolo, şi înaintea lui erau deschise toate porţile spre glorie, avere şi mărire.*

Unii dintre Voevozii români rămân legaţi de locul funcţionării lor mai vechi. Ii aflăm la Hodoş, la Beiuş, unde aşezările româneşti, într'un colţ aşa de ferit, sânt foarte vechi, în alte părţi din Ţinutul acesta al Munţilor Apuseni, în şesul deschis la Oradea, unde ascultau de episcop, dar cu datinele lor cele vechi. E loc de graniţă, în calea năvălirilor turceşti care din a doua jumătate a secolului al XIV-lea se înteţesc şi cer o necontenită pază. Aici, la Moţi, avem *unul din punctele concentrărilor româneşti, de caracter militar.*

In Banatul Voevodului Bogdan e altul. Un al treilea se face în Maramureş, unde Românii erau aşa de mulţi încât se prelingeau până în comitatele vecine, Ug, Ugocea (vezi Bratul, Bratocea, Ug şi Ugrin), Bereg, Ug, iar în jos până la insula cealaltă românească de la Sătmar, care n'a putut fi la început decât un „sat mare" al nostru.

Aceştia erau nişte dârji Munteni, în stare să-şi

strămute vlaga de întemeietori şi pe alte tărâmuri. Strâns legaţi într'o obşte, supuşi doar reginei Elisabeta, văduva lui Carol-Robert şi mama regelui Ludovic,—cel veşnic în harţă cu „Valahii" liberi, cu Sârbii, cu Litvanii—, comandaţi de un Voevod, oricând gata să ridice steagul, ţinând oarecum în atârnarea de dânşii pe contele, pe şpanul unguresc numit de regină, ei nu apără numai o graniţă, ci o şi întind. Supt Voevozii Nicolae şi Ştefan, tată şi fiu, ei sânt în pregătire. Un Voevod din altă seminţie, Dragoş, cu fiul său Sas (vezi în Moldova, la Prut, „Cornul lui Sas") şi cu Balica (Ungurii zic Balc) şi Drag, fiul acestuia, trec munţii, pe urma paşilor de biruitor ai regelui Ludovic, izgonitorul în numele crucii al păgânilor litvani, şi *prelungesc pământul regal dincolo de Carpaţi,* unde ispitiau minele cele nouă de la Baia asemenea cu cele ardelene de la Rodna (Baia în ungureşte şi Rodna în slavoneşte înseamnă acelaşi lucru). Acolo, sau poate mai în jos, unde era altă ispită, a minelor de sare de la Ocna şi de la Slănic (Ocna în ungureşte şi Slănic în slavoneşte— ca şi Slatina — au acelaşi înţeles) şi unde se aşezaseră, încă înainte de Tatari, în jurul episcopului catolic de la Milcov, mulţi Unguri (ca la Sascut, la Caşin-Kazson, etc.), s'a întemeiat deci cu de-ai noştri din Maramureş o provincie a regelui. Dar peste ceata lui Dragoş, răpede alungată, s'a aşezat, fără voie de la stăpânul ţerii, ceata lui Bogdan, urmaşul ca Voevod şi poate ruda de aproape a lui Ştefan. El veni la Baia, unde era şi o cetate a Moldovei, după apa ce curge acolo, şi *întemeiè o ţară a Moldovei pe care n'o va putea clinti nimeni* şi pe care Turcii după numele lui au cunoscut-o ca Bogdania, ca Bogdania cea Neagră (Carabogdan). Viteji ca şi dânsul, un Dămăcuş şi alţii, îi stăteau alături, dăruiţi cu pământuri în

ţara aceasta nouă, largă şi frumoasă. Dintre aceiaşi Maramurăşeni, viteji de-ai lui Ludovic, se va desface Bartolomeiu, fiul lui Drag (Drágffy), care se zicea, cu dreptate, ruda lui Ştefan-cel-Mare, şi un Andrei, fiul lui Laţcu, care a fost şpan al Maramurăşului, dar şi şpan al Secuilor şi străjer al graniţei de către această neasculţătoare şi vrăjmaşă Moldovă.

La Munteni a trecut un Dobăcean, Ladislau sau Vlad — dar, fiind catolic, îi ziceau: Ladislau — de Doboca, fiu al unui „maistru" ardelean, Ioan, ori în nemeşie Ianoş şi nepot de fiu al lui Micu, în nemeşie Miched. Cred că va fi fost o rudă a Clarei Doamna, catolica soţie a lui Vlaicu-Vodă, Domn a toată Ţara-Românească.

Acesta, neastâmpărat şi isteţ războinic, când prieten al regelui Ungariei, dacă era de câştigat, când duşman, dacă-i era dreptul încălcat, a izbutit să capete, ca preţ al unei credinţe trecătoare, Ţara Oltului, care suferise mult în ultimele tulburări ardelene şi avea puţini locuitori. După datina francesă de a se face din rude şi prieteni duci, Vlaicu ajunse astfel duce sau *herţeg* (după nemţescul Herzog) al Ţerii Făgăraşului, unde-şi trimese boierii lui, întărind cetatea cea veche a lui Ugrin. Acolo, la Şercaia, la Vineţia şi la Căciulata, aşează el şi pe Ladislau Dobăcescul, al cărui neam se întâlneşte până pe la 1500 în ţara cea liberă.

IV.

Cu fraţii pentru libertate. Legătura cu Românii liberi. Nobili şi ţerani.

Mai târziu un Vlad Lehăcescul, un Ladu de Bizere, trecură şi ei la Domnii de neamul lor, precum, mai pe urmă, Alexandru-cel-Bun al Moldovei avu supt steagurile cu bourul pe cnezii din Râuşor în Ţara Haţegului, Coste, Stanciu şi popa Voicu.

Dar aceşti Români, cari datoriau rangul şi rostul lor trecerii la catolicism, la nemeşie şi la limba ungurească erau în primejdie să se piardă, cum s'au şi pierdut. I-a ţinut în picioare o bucată de vreme *înrâurirea Domnilor de peste munţi. Prin aceştia de acum, supt o formă sau supt alta, s'au întărit la orice primejdie şi s'au împins la orice înaintare fraţii lor de supt coroana Ungariei.*

Au răsărit dovezi în timpul din urmă. Astfel, după întemeierea Moldovei, se văd neamuri de acestea de Voevozi maramureşeni scriind acte în limba slavonă, întrebuinţată dincolo de munţi, în locul limbii latine, din cancelaria ungurească. Neamul lui Dragoş, Balica şi Drag, întemeiază o mănăstire la Peri şi capătă de la Patriarhul din Constantinopol dreptul ca egumenul să fie scutit de orice atârnare duhov-

nicească şi să îndeplinească funcţii de episcop asupra tuturor Ţinuturilor vecine, şi asupra părţii de sus a Ardealului. Iar în colţul de Sud-Vest al Ardealului, pe lângă Haţegul lui Decebal, în umbra ruinelor Sarmisegetusei, neamul Chendreşilor, dintre cari unul poartă numele de Laţcu, ca în Maramureş, ridică o biserică de lege răsăriteană la Sângiorzul de pe Streiu, şi chipurile lor, în haine nemeşeşti, cu sabia pe piept, pentru bărbaţi, în haine ţerăneşti pentru femeie, sânt încunjurate de o inscripţie în aceiaşi limbă slavonă care se întrebuinţa de Domnii de peste munte. Cu câţiva ani înainte călugărul macedonean Nicodim, care a făcut mănăstirile din Vodiţa şi Tismana în Oltenia, înălţa la Ardeleni, chiar în acele părţi, lăcaşul Prislopului, de unde se răspândiră călugări cărturari, păstrând legea cea veche, care se lupta pentru dânsa, dar ajuta să se păstreze naţia. Iar în părţile Făgăraşului, întrate acum în stăpânirea Domnului muntean, grija sufletească trebuia s'o aibă un episcop român ortodox, de sigur acela din Prislopul lui Nicodim. Când, pentru Mircea-Vodă, se adauseră ducatului dat de Ludovic satele de lângă Sibiiu, cu Amlaşul în mijloc, puterea acestui Vlădică românesc se întindea şi de cealaltă parte a Oltului. Părintele I. Lupaş mi-a vorbit de un episcop străin, Macarie, de pe vremea când Voevodatul ardelean era al lui Stibor de Stiboricze, Polon, episcop care, ca şi Stibor, era îngăduit să rămâie în ţară: el trebuie să fi fost cel d'intâiu aşezat la Prislop.

Impăratul-rege Sigismund, soţul Mariei, fata mai mare a lui Ludovic, a trebuit să sprijine şi el ridicarea necontenită a Românilor; şi la Curtea lui, pe lângă regină, era un copil de casă din neamul nostru, Ioan al lui Dragomir, Lupta cu Turcii, ajunşi

de mult la Dunăre, se făcea tot mai înverşunată, şi nu mai putea fi vorba de răspingerea lor, ci numai de apărarea hotarului primejduit. Atunci, şi pentru aceasta, capătă o nouă însemnătate Românii. Acei din Banat şi acei din „judeţele", din *„Scaunele româneşti" de la Apusul Ardealului, de lângă Poarta-deFier*, unde au fost aprige ciocniri. Maramureşenii, cari păstrează şi mai departe rosturile lor româneşti, şpanii ei înşii fiind Români şi scriind româneşte, rămân pe al doilea plan, ca şi Secuii. La Apus se poartă lupta cea mare: Sigismund aduce la Timişoara pe un Italian din Florenţa, Filip dei Scolari, zis, de Unguri, Pippo Spano, şi-l pune să apere Dunărea alături de viteazul Domn muntean, Dan-Vodă.

Românii aceştia, întrebuinţaţi la apărare, nu la atac, *în ţara lor şi nu aiurea, nu mai sânt numai nobili, ci şi ţerani.*

Pe vremea aceia sătenii cehi din Boemia îşi tocau stăpânii. Şi ţeranii din Ardeal, Români ca şi Unguri, la 1437, ajunseră a se gândi la putinţa unei vieţi neînlănţuite. Vreau să aibă, ca şi vecinii lor unguri, obştea lor legală, ca a Secuilor şi a Saşilor, cu un Sfat la tot anul, cu căpitani şi doi bătrâni de fiecare sat. Cu atât mai mult vreau să scape de dijmele grele cerute de episcopul catolic din Alba. Puindu-şi în frunte căpitani, voevozi şi stegari, ei se strâng pe muntele Bobâlna, lângă Olpret. Ei primesc atâta: a cinzecea parte din produse, zece dinari pe an de Sf. Ştefan, morăritul, robotă la coasă, la secere, la moară, dar nu dijma pe porci şi pe albine. Nu se învoiesc a plăti pentru grâne şi vin, a-şi schimba banii mărunţi. Să nu mai fie legaţi de pământ, să nu li se mai confişte moştenirea, să nu fie supăraţi cu vânzarea vinului. Nu mai îngăduie silnicii la oaste şi

schingiuiri de la domnii de pământ. Şi alte cereri mai puţin însemnate se adaugă. Oamenii fură însă zdrobiţi de toţi privilegiaţii ridicaţi într'o unire de interese împotriva lor; şi Secuii luptară contra acelora cari odată li fuseseră fraţi buni întru apărarea graniţei. Ce se dădu fu numai o îmblânzire a iobăgiei.

Aceiaşi înrâurire a Husiţilor, ucenicii din Boemia ai lui Ioan Hus, cel ars la Constanţa, pentru că se îndepărtase de legea catolică, primind ca limba poporului, cea înţeleasă, să cuprindă Cuvântul lui Dumnezeu, cel rostit până atunci în latineasca neînţeleasă, a făcut ca prin părţile mănăstirii maramureşene de la Peri să înceapă tălmăcirea în româneşte a Scripturii. A făcut-o un preot de sat ori un călugăraş din acele părţi, pe care nu l-a ajutat nimeni, ci a trebuit să-i stea împotrivă egumenul, Vlădica, iubitorul de slavoneşte. Au întrat astfel într'o românească încă aspră Faptele Apostolilor, păstrate într'un manuscript de la Voroneţ în Bucovina, mănăstire care avea multe legături cu Ţinutul sau vidicul, plin de Români, al Bistriţei, Psaltirea, precum şi Evanghelia, care mai târziu a fost revăzută şi tipărită, în Ardeal, de către diacul muntean Coresi. Limba acestor vechi traduceri oglindeşte însăşi viaţa Românilor din acele părţi singuratece.

Dar veacul acesta al XV-lea mai aduce o putinţă de viitor pentru Români. Oastea ajunse a fi o meserie, care cere omul învăţat anume, a cărui muncă, silinţă şi jertfă se plătesc pe bani buni. Nu mai e pentru acest timp de năimiţi, de mercenari, nobilul, dator să lupte, nici viteazul legat sufleteşte de regele lui, nici ţeranul înarmat pus să-şi apere locul naşterii şi hotarelor lui; ci omul destonic să se bată poate pleca oriunde.

Şi iată că astfel se ridică, după un Chendereş, un Cândea şi alţi Hăţegani, cari nu-şi părăsesc ţara, Ianăş din Unidoara, *ot Hunod*, cum i se zicea slavoneşte, Hunyadi pentru Unguri, al cărui frate Ioan va rămânea un ostaş de „judeţ", de „Scaun"; după datina cea veche. Merge la Munteni, merge la Apus, la Milan, în suita unui nobil de care a rămas legat cu credinţa, apoi, la 1435, ţine în mână un întreg judeţ de cnezi lângă Lipova. Cu banii căpătaţi în Italia, el împrumută pe rege, şi acesta-l face şpan al Secuilor, şpan al Timişoarei şi apoi Voevod al Ardealului.

In toată acţiunea lui Ioan Hunyadi e ceva care-i arată firea românească. Din instinct caută legăturile cu conducătorii Românilor din alte părţi: schimbă pe Domnii munteni, căutând să aibă la Dunărea-de-jos prieteni siguri, şi mărită pe sora sa cu Domnul Moldovei, Petru. Fără să se laude, cum va face fiul său Mateiaş, necăutând niciun cărturar linguşitor care să-i stea în preajmă şi să-i înalţe faptele, neavând el, care a ajuns guvernator al ţerii, rege fără coroană, care a adus regi şi i-a sprijinit, niciun fel de mândrie, pentru ceia ce face, ca Ştefan-cel-Mare, mai târziu, pentru binele singur al creştinătăţii căreia i-a închinat toate puterile sale, el făptuieşte: numai pentru aceia e pe lume. Odată ce şi-a pus înainte un scop, nu-l pierde din vedere; cu tot sufletul său tinde într'acolo. Ce n'a izbutit odată, porneşte din nou, şi, a doua zi după nenorociri ca aceia de la Varna (1444), când şi-a lăsat Craiul pe câmpul de luptă între mormanele de morţi, vine din nou înaintea duşmanului. Fiindcă biruinţă şi înfrângere n'au însemnătate pentru dânsul, ci lucrul care-l interesează e numai îndeplinirea datoriei faţă

de Dumnezeu şi de fraţii lui creştini. In luptă oricare dintre aceştia îi e un tovarăş pe care l-a dorit şi-l iubeşte: de aceia feciorul de ţeran se simte bine la apărarea Belgradului lângă sărăcuţii pe cari din toate părţile îi adunase călugăraşul italian din Abruzzi, Ioan de Capistrano, şi în strigătele lor înflăcărate de „Isus" i se va fi părut că aude 'n cumplita încăierare chiotele cu care ai lui de-acasă îşi întovărăşiau avântul.

Dar supt Mateiaş, fiul lui Ioan, supt regele de sânge românesc, nu se adauge nimic nou la această necontenită creştere a Românilor. Ceia ce se mai întâlneşte vine din ce fusese câştigat în trecut. La Severin comandă Mihai de Ciorna şi Petru Danciu. Nobili români din Muntenia, din Jidova, din Marga, sânt întrebuinţaţi la apărarea cetăţii alături cu Sandrin Şişman. In Banat ai noştri ţin judeţele Comiatului, Lugojului, Sebeşului, Mehadiei, Amlaşului, Craşovului, Bârzavei, şi Iladei. Comanda supremă o are o bucată de vreme biruitorul din Câmpul Pânii asupra Turcilor năvălitori, chenezul, deci: cnezul, judele Pavel. Din seminţia Gârlişte se alege un Ban de Bosnia. Dar, prieten mai ales al Saşilor, al străinilor de peste hotare, mândrul rege n'avea înţelegere pentru săracii din mijlocul cărora se ridicase. Totuşi el îngădui ca lăudătorul faptelor sale, Italianul din Neapole Bonfini, să vorbească de Români, de originea, limba şi rosturile lor.

In acest timp însă Românii pătrund şi în oraşe. Caransebeşul are un jude român, Andrei Dan. Pe rând, la Orăştie un neam care se credea înrudit cu al Domnilor munteni ţine, împotriva conlocuitorilor de alt sânge, locul judelui: Ladislau, Matei,

Ştefan, apoi alt Ştefan. Astfel de familii se împărtăşesc de o cultură latină mai înaltă, şi unul din ei, episcop de Agria, a fost printre cei mai aleşi scriitori în limba latină din acea vreme şi el va spune tare că „Românii se coboară din Roma, stăpâna lumii", că-şi zic Romani şi că ei ţin strajă contra barbarilor la Dunăre.

Ţerănimea rămânea însă părăsită, într'o adâncă nemulţămire, supt legea de fier din 1437, care nu-i îngăduia decât de formă strămutarea de pe moşia domnului de pământ şi o supunea la aceleaşi sarcini de muncă şi dăjdii ca mai nainte. Românii cufundaţi în şerbie, supuşi judecăţii biraielor domneşti, erau gata şi acum, după moartea lui Matiaş, la începutul veacului al XVI-lea, când stăpâniau regi slabi, de sânge polon, Vladislav şi fiul lui, Ludovic al II-lea, să se ridice la cel d'intâiu semn venit din lăuntru sau din afară. Cum, la 1437, semnul îl dăduseră Husiţii, acuma răscoalele ţerăneşti din Germania, pe care o frământa propaganda reformată a lui Martin Luther, deslănţuiră furtuna. Secuii, cărora li se călcau vechile privilegii, porniră cei d'intâiu, supt o căpetenie, Gheorghe Dozsa, Doja, care era să sfârşească ars cu o coroană înroşită în foc pe frunte. De el se ţinură atâţia Români, şi până în Maramureş, unde şi nobilii, „boierii", se puseră în fruntea răsculaţilor. Când Sârbii fugiţi de urgia Turcilor porniră şi ei, cu un Impărat de revoluţie, „Ţarul cel negru" Ivan, iarăşi Românii se tulburară, cerându-şi cu armele în mână libertatea.

In câte legături avu Ştefan-cel-Mare al Moldovei cu Ardealul, el nu găsi în calea sa pe aceşti fraţi obijduiţi. Secuii i-au rămas devotaţi până la capăt şi ei au luat parte la războaiele lui împotriva Turci-

lor, Saşii şi-au pus nădejdea într'însul, dar Românii n'au alergat să poarte lupta supt poruncile lui. Totuşi cumintele Domn moldovean căpătă, precum odinioară Domnii munteni de la Ludovic şi Sigismund, şi pentru acelaşi scop: de a-i cumpăra ajutorul militar, o bucată din pământul ardelean: Cetatea-de-Baltă, în şes, pe Târnave, loc vestit pentru bâlciurile lui, şi mai ales Ciceul, lângă Dej, tot domeniul Ciceului, cu Uriul, unde se mai vede săpat în piatră bourul Moldovei, cu cetatea Ungurașului, cu satul Retegului. Acolo, în acest colţ vecin cu Maramurăşul celui mai vechiu scris românesc, unde poruncia Bartolomeiu Drágffy, „cuscrul" lui, făcu Ştefan să se zidească biserica de piatră, cu arcuri frânte, de la Vad, şi aici egumenul îndeplini aceleaşi rosturi de episcop, ca acela, acuma năvălit de Ruteni, de la Peri şi ca, la celalt capăt al ţerii, egumenul-episcop de Prislop.

V.

Cu crucea pentru omenie. Săteni fără căpetenii.

Asupra Ţerii Ungureşti se abătu la 1526 nimicitorul prăpăd al cuceririi turceşti. Soliman-cel-Măreţ înecă în mlaştini oastea lui Ludovic al II-lea, care el însuşi fu găsit în nămolul însângerat[1].

Voevod ardelean era pe vremea aceia Ioan Zápolya: el nu veni la ziua de hotărâre, cu toate că-şi avea pregătită oastea, în care vor fi fost şi urmaşii unguriţi ai nobililor români de odinioară şi, de sigur, acei fruntaşi români din Banat, de la Lugoj şi Caransebeş, cari, în altă religie, rămăseseră, cu graiul lor cel vechiu, fiii credincioşi ai aceluiaşi neam. Gândul lui era să ajungă rege, şi, luptând împotriva moştenitorului printr'o învoială de familie a lui Ludovic, Ferdinand de Austria, fratele Impăratului Carol Quintul, el putu, ales de o parte din nobili, să păstreze Ardealul şi comitatele exterioare până la Tisa, chiar după ce Turcii se aşezară la Buda şi pătrunseră şi până la Seghedin, de-o parte, iar, de alta, prin Lipova şi Inău, pe la jumătatea aceluiaşi secol al XVI-lea, până la Timişoara, cetatea regilor cavaleri din familia Angevinilor.

---

[1] Intre morţi, şi Ioan, fiul unic al lui Bartolomeiu. Drágffy. Banii Severin erau Români.

De acuma Ardealul, pe care Zápolya-l lăsă fiului Ioan Sigismund, supt regenţa văduvei, fiica de rege polon Isabela şi, deocamdată, certelor între regenţi, Sârbul Petrovici şi Franciscanul slav Gheorghe Utieşenevici sau Martinuzzi, ajunse locul de adăpost şi de concentrare, de amintiri şi de gătire pentru viitor a Ungurilor. *Acuma, când toată lumea avea un sentiment naţional, pe care vremea mai veche nu putuse a-l cunoaşte, încep suferinţile Românilor.* Închişi în această casă mică, Maghiarii au căzut cu toată greutatea mândriei lor asupra acelor puţini ţerani cari erau la îndemână ca să li dea veniturile, pe care de la Saşi nu le puteau cere decât în margenile sfinţite ale privilegiilor, iar de la Secui, coborâţi pe încetul la un rost de simpli ţerani, le smulseră numai cu multă greutate. Iar, cum atâtea din familiile nobile ungureşti erau în jurul regilor ajunşi îndată, numai nişte prinţi, de şi ai noştri li ziceau tot: crai, nu mai era nevoie ca dintre Români să se ridice în ranguri. Şi nici n'ar fi avut cum, fiindcă de aici înainte războaie nu se mai poartă, Ardealul fiind, ca şi Muntenia şi Moldova, supt ocrotirea Sultanului, căruia-i plătia tribut, iar numai pe scara luptelor purtate se puteau înălţa Românii mai sus decât situaţia lor umilă.

Dar şi în acest nou ipostas ei găsiau sprijin, şi nu numai într'o parte şi pentru un singur cuvânt.

Intăiu ei au lângă dânşii ţeri româneşti libere, ai căror Domni nu-i pierd din ochi şi ale căror oşti au călcat nu odată pământul ardelenesc. Au venit acolo, dacă nu, cu toată biserica din Şcheii Braşovului făcută de dânsul, blândul Neagoe Basarab, care-şi are, el şi Doamna sa sârboaică, Despina Miliţa, legăturile mai mult cu argintarii şi alţi meşteri saşi din

Ardeal, dacă nu cei d'intâiu urmaşi ai lui Ştefan-cel-Mare, fiul legiuit şi nepotul de-fiu, măcar alt fiu, din flori, al Domnului celui viteaz, Petru Rareş. Pe acesta, om iute şi iscoditor, fără odihnă în urmărirea planurilor lui, Ardealul l-a atras încă de la început, şi până la căderea neatârnării lui el a întrebuinţat orice prilej pentru ca să aibă această ţară, întreagă ori în parte. A fost prin Secuime, a cules vamă la Prejmer, a încunjurat Braşovul, unde a lăsat un copil din flori cu soţia unui meşter sas, şi-a făcut întrarea în Bistriţa şi Voevodul biruitorilor de la Feldioara împotriva părtenitorilor lui Ferdinand a căutat un adăpost în nenorocirea lui, la 1538, când l-au silit să plece Turcii, în cetatea ardelenească de de-asupra Someşului, unde şi-a lăsat soţia. Elena-Ecaterina, şi copiii. Ştia—şi i-au spus-o — că sânt în Ardeal oameni de viţa lui şi trăgea de acolo încheiarea că lui şi nu acelui German de departe, şi nici lai Zápolya, i se cuvine ţara. In biserica din Vad Vlădica Anastase ridica rugăciuni pentru biruinţa lui asupra protivnicilor. Şi, din cealaltă ţară românească, din jos, un Radu-Vodă de la Afumaţi se făcu văzut în Ardeal, şi el îşi căpătă aşezări ardelene la Vinţ, la Vurper, la Stremţ; Gioagiul adăpostia un alt Vlădică românesc pus de Munteni. Zamfira, fata lui Moise-Vodă, măritată după nobili unguri, după peirea în luptă a tatălui ei, făcea din marmuri de la Sarmisegetusa lăcaşul de rugă de la Dănsuş, înoia bisericuţa Prislopului şi lăsa să fie înmormântată acolo unde oasele i s'au amestecat cu pământul supt piatra frumoasă, săpată cu cuvinte şi latineşti şi slavone. Pe când boierii pribegi se adăpostiau, cu comorile sau cu sărăcia lor, prin casele Saşilor de prin cetăţi, cruntul Domn moldovenesc Alexandru Lăpuşneanu, blajinul Domn muntean Pătraşcu-cel-Bun, care e to-

tuşi tatăl lui Mihai Viteazul, vin bucuroşi în Ardeal ca să ajute, cu ordin turcesc, pe fiul lui Ioan Zápolya; cel d'intăiu îşi cere cetăţile, care au trebuit rase ca să scape de dânsul, celalt şi-a pierdut în brazda ardeleană pecetea lui frumoasă cu crucea în fruntea numelui. Numai când orice urmă de neatârnare, orice putinţă de a mişca oştile piere, numai atunci nu s'au văzut prin văile Carpaţilor suind steagurile cu zimbrul şi cu vulturul şi Domni români n'au mai stat în strana bisericilor ridicate sau larg dăruite de dânşii. Dar până şi un străin, Despot-Vodă al Moldovei, Grec şi de altă lege, a râvnit făţiş Ardealul, şi Petru Munteanul, nepot de fiică a lui Rareş, a fost însurat, în şubreda lui tinereţă, cu o fată de Sârb din Ardeal, Elena Cherepovici.

Al doilea sprijin al Românimii înlăturate de la puterea politică au fost aceste aşezăminte bisericeşti datorite Domnilor de acelaşi neam. La Vad, ca şi în căsuţa care, mai târziu, i s'a dat Vlădicăi românesc în Bălgrad chiar, care şi atunci era plin de Români, se păzia averea puţină a învăţăturii. Şi de pe la 1560 a venit în această lume pregătită, în care putea să găsească ajutători la lucru, un cleric pribeag de la Munteni, Coresi diacul, care s'a pus pe lucru la Braşov, la Sas-Sebeş, la Orăştie. Intăiu a dat pentru câştigul lui tipărituri slavoneşti, ca acelea care de o jumătate de veac se publicau în ţara pe care fusese silit a o părăsi. Apoi de la preoţii ardeleni i-au întrat în mână vechile tălmăciri de pe vremea Husiţilor şi el a început să le răspândească, prin Psaltiri în două limbi, româneşte şi slavoneşte, prin Psaltiri numai româneşti, prin câte-un Apostol, câte-o Evanghelie pe înţeles, printr'o carte de liturghie.

Dar un alt sprijin li-a venit Românilor îngrijiţi

sufleteşte de Biserică şi îndemnaţi de vederea oştilor şi Domnilor româneşti de la însişi stăpânitorii unguri ai ţerii şi de la „jupânii" lor saşi din cetăţi.

Aceştia din urmă trecuseră la luteranism şi se credeau datori să-l răspândească şi între supuşii lor. Deci puseră la Sibiiu pe un zugrav bisericesc să traducă în româneşte catehismul şi porunciră, la Braşov, ca el să li fie lămurit credincioşilor Bisericii răsăritene. Iar Ungurii trecuţi la calvinism, cu nobilul Nicolae Forró, ori chiar prinţul ţerii, Ioan Sigismund Zápolya, căutară să câştige pe sătenii noştri pentru legea reformată. Forró plăti pe Coresi ca să dea o Evanghelie cu învăţături prefăcută din ungureşte, iar craiul numi episcopi, zişi superintendenţi, după obiceiul calvin, pe un Gheorghe de Ocna, un Sava, un Gheorghe de Sângiorz în părţile Haţegului, stând la Teiuş, pe cei doi Tordaşi de la Lancrăm, lângă Sas-Sebeş; el făcu să se ţină adunări de parohi şi îndemnă cu o stăruinţă mergând până la silă să schimbe „boscoadele" slavoneşti cu cărţile în limbă românească pe înţeles, la care lucra acuma Coresi, care de la el însuşi nu s'ar fi apucat de un lucru atât de costisitor. Nu se gândia cel de-al doilea Zápolya şi încunjurimea lui religioasă ce folos se aduce sufletelor româneşti şi ce mare ispravă poate ieşi din această scormonire a lor prin Cuvântul lui Dumnezeu în graiu lămurit necărturarilor!

Dar iată că Ioan Sigismund se stânge fără urmaşi. Cârmuirea ţerii, pe care mai că era s'o ieie Românul Gaşpar Becheş, soţul Doamnei Zamfira, trece prin voia Sultanului la Ştefan Báthory, care, chiar dacă a fost şi el atins de calvinism, a trebuit ca rege al Poloniei, unde a fost îndată chemat, să fie apărător al legii catolice. Fratele lăsat în Ardeal, Cristofor, fiul

acestuia Sigismund, crescut de călugării iesuiți, urmară și mai hotărât această linie. Biserica reformată a Românilor se risipi, lăsând însă în urmă cărțile ei românești. Un Eftimie de la Geoagiu, un Cristofor, un Spiridon de la Vad, un Ghenadie, sfințiți la Sârbi, dacă nu la Munteni și la Moldoveni, cârmuiră deci viața sufletească a Românilor. Preoții de la Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului dădură o Cazanie românească pentru Dumineci și serbători în care nu mai era nimica eretic, și nimica eretic nu se putea strămuta, cu toată plata făcută de nemeșul Francisc Geszty, în Vechiul Testament sau Palia, pe care după un text unguresc cunoscut îl prefăcuseră, o samă de alți clerici dintre Românii Banatului și Inidoarei, cari, strajă împotriva Turcilor din Timișoara, păstrau o situație de grăniceri cu totul privilegiată[1].

O clipă Ardealul a fost românesc prin minunea lui Mihai Viteazul, dar aceasta nu înseamnă și Români liberi.

Mihai n'avea, ca un Petru Rareș de la început, gânduri asupra Ardealului. Prea scăzuse în toate privințile însemnătatea țerii lui muntene, pentru ca așa de sus să i se ridice ambiția, și el era un om prea nou și prea nesigur pe Scaunul Voevozilor. Solii pe cari-i trimesese în Ardeal la 1595 pentru unirea cu Sigismund Báthory, adecă pentru închinarea Țerii-Românești către acesta, izbutiră însă — erau și episcopi între dânșii, cu Mitropolitul în frunte,—să facă a se recunoaște că *toate bisericile ardelene atârnă de Scaunul Târgoviștii.* Un pas mai departe-l făcu Mihai însuși, când merse la Bălgrad, în 1597 și făcu să se ridice, cu voia lui Sigismund, o mănăs-

[1] Unii treceau chiar la ortodoxie.

tire în această capitală, chiar sus în cetate, drept în faţa Curţii prinţilor. Aici fu îngropat, îndată după aceasta, Aron-Vodă, Domnul moldovean prins pentru necredinţă şi adus în Ardeal, apoi Danciu Brâncoveanu, cu nume de botez domnesc, al cărui fiu, Matei, va domni.

Cucerirea Ardealului s'a făcut din întâmplare. Cu Sigismund acolo, Mihai nu s'ar fi gândit niciodată la o astfel de expediţie; ea se impuse minţii prevăzătoare a Domnului român numai când acela lăsă ţara vărului Andrei şi acesta o îmbiè Turcilor ca vasal, ascultător, de Sultan; un îndemn i-a venit şi de la Curtea din Viena. Odată ajuns la Alba-Iulia, unde era să ducă la mormânt trupul tăiat în două al „săracului popa", cum îi zicea el, biruitorul n'a voit, ori măcar n'a îndrăznit, să trezească din adânca lor umilinţă pe ai săi. Fură oprite aspru jafurile ţerăneşti contra nobililor învinşi. Printre aceştia, numai printre aceştia, cu episcopul catolic în frunte, îşi alese Mihai sfetnicii. Li adause numai boieri din ţară, nici pe unul dintre Ardelenii din neamul său, de şi pe acel timp erau nemeşi de-ai noştri în Maramureş, familia de şpani Pogan ori neamul Bilţ, în Banat, familiile Luca, Stoica, Bunea, în Ardeal, un Iojica, întrebuinţat de Báthoreşti. Oastea şi-o făcuse din mercenari, mai ales Sârbi, Bulgari, câte un Grec, Cazaci, Secui, Unguri. Nu era mijloc să se ridice un biet Român în umbra „Craiului" românesc. Doar Saşii din Bistriţa dacă-i trimeseră la 1599 cete româneşti cu „tâmpănari" şi steaguri, una având în frunte pe popa Toader din Sângiorz. Dacă Banii Lugojului şi Caransebeşului, un Gheorghe Borbély (Bărbierul), un Andrei Barcsai, după un Polatici, sânt de această naţie, aşa era obiceiul acolo, şi Mihai nu l-a clintit mai

mult decât alte obiceiuri, de orice fel, găsite de dânsul.

Dar ce n'a făcut în orânduielile lui politice, a făcut el, sfătuit şi de călugării cari-l încunjurau, poate şi de Grecul care-l întovărăşia, Mitropolitul de Târnova, Dionisie Rali, mai apoi locţiitor de Mitropolit în Moldova, în Biserica aceasta ardeleană care izbutise a scăpa de toate ispitele şi de toate silniciile. Se făcu pentru Vlădica Ioan o Mitropolie a Prislopului, Silvaşului şi a Ardealului întreg. Ii erau supuse Scaunul din Vad, unde păstoria, în legătură cu Moldovenii, un Ioan Cornea, şi Scaunul cel vechiu rusesc din Muncaciu, unde a fost trimes un egumen de la Tismana lui Nicodim, ctitorul Prislopului, Sârghie.

Când soarta nu mai sprijini pe viteaz şi el căzu din ameţitoarea înălţime a măreţiei sale de Domn peste trei ţeri, cu titlul de Craiu pentru ai săi, din moştenirea glorioasă atâta a rămas pentru Români, pentru toţi Românii, afară de nobilii calvini din Banatul creştin: *o singură Biserică, legată numai de Scaunul Mitropoliei din Târgovişte, mutată la Bucureşti.*

Cu aceasta, şi cu atâta au trăit Românii, vre-o douăzeci de ani, netulburaţi de nimeni, cât s'au bătut pentru stăpânirea ţerii Germani de-ai Impăratului, conduşi de Basta, ucigaşul cu mâna altora al lui Mihai, Unguri, ca un Bocskay, un Sigismund Rákóczy, Secui, ca Moise, fostul general al lui Mihai Viteazul. Domni români au mai întrat în ţară: Moldoveni ca Simion Movilă, Munteni ca Radu Şerban, biruitor la Braşov, peste Moise Secuiul, care peri, peste un prinţ nou, Gabriel Báthory, care scăpă (1603 şi 1611), dar niciunul n'avu nici gustul nici vre-

mea să stea de vorbă cu o lume aşa de mică şi de necăjită. Fulgarele acestea de glorie trecură răpede pe cenuşiul cer al iobăgiei româneşti în Ardeal. Un Domn strălucitor, Radu Mihnea, crescut în Veneţia, înlocuitorul lui Radu Şerban, făcu tratat cu Saşii din Braşov şi de altceva n'a crezut că trebuie să se ocupe. Pe atunci, după 1620, Ardealul era în mâna tare a unui Ungur calvin, aplecat spre calvinirea supuşilor lui români, Gavril Bethlen. Ce puteau să însemne supt puterea lui neîndurătoare bieţii popi ai noştri cu cârjă smerită de Vlădici ai sărmanilor, un Teoctist, un Spiridon, un Teofil, un Dosoftei, cari de la o vreme-şi aveau legăturile lor cu Moldova, unde stăpânia neamul, mândru, al Movileştilor! Şi aceşti Vlădici trebuiau să făgăduiască apropierea de calvinismul neiertător al noilor domni din Alba-Iulia. In Banat, între Românii vechi şi Sârbii mai noi, părea a păstori fără atingere cu calvinismul un Vlădică Teodor, un Sava, un Sârghie, un Longhin, dar, cum acesta fusese sfinţit de Patriarhul din Constantinopol, Chiril Lukaris, înţeles cu calvinii [1], şi aici bătea acelaş vânt către eresia ungurească. In Maramureş, numai, de pe urma lui Sârghie dăinuiau, în legătură cu Iaşul, dar şi cu Chievul, unde cârmuia Românul, fecior de Domn, Petru Movilă, episcopi ruşi peste Românii de acolo.

Episcopul Ghenadie, în calvinie, ca „Vlădică al Bisericii româneşti", Gheorghe Bradi, fecior de nemeş din părţile de la Apus, îşi zicea, pe la 1620, „arhiepiscop în Scaunul Bălgradului şi al Vadului şi al Orăzii şi al Sătmarului şi a toată ţara Ardealului". Pe vremea aceia erau pe la Haţeg nemeşi români ca

[1] El ştia totuşi că este „o legătură de sânge şi de iubire, de şi într'ascuns, dar în felul cel mai strâns care leagă pe Românii din Ardeal cu locuitorii Ţerii-Româneşti şi Moldovei".

Matei, din acest oraş, Miclăuş din Râul-lui-Bărbat, şi Bănăţenii, ca Ioan Pribeagul, Luca Raţ, Ilie Aga-Ilie Pârcălabul, Măcicaş, Gaman de la Vârciorova, Duma, Pobora, Iojica şi alţi Lugojeni, erau în stare să adune o oaste pe sama lor, şi un „Vaidabuna", adecă Voevodul Bunea, trecea graniţa ca să ridice în tronul muntean pe Matei Basarab, fiul lui Danciu cel îngropat la Alba-Iulia. Iar aceasta se făcea cu voia noului stăpân al Ardealului, foarte iubit şi de Români, calvinul Gheorghe Rákóczy, care a legat Ardealul de ţerile româneşti libere, în Moldova fiind Vasile Lupu, aşa cum acestea din urmă fuseseră legate de Ardeal pe vremea lui Hunyadi bătrânul.

Biserica Ardealului se încumetă să între în noua mişcare de cultură românească din ţara liberă. Episcopul face să i se tipărească la Târgovişte o Pravilă bisericească şi-şi aduce el de la Munteni slovă de tipar pentru a scoate o nouă ediţie din Cazanie. Dar calvinii nu înţelegeau să-l lase a merge pe aceste vechi drumuri care duceau la fraţii de peste munţi şi, ca oameni ai Bisericii, dar mai ales ai neamului lor, ei începură, încă în ultimele zile ale lui Ghenadie, *lupta pentru a-l supune. Rakoczy li dădea tot sprijinul, pe când Domnii români, Matei şi Vasile, erau prea legaţi politiceşte de Ardealul unguresc ca să poată sări în ajutorul Bisericii primejduite.*

Noul Vlădică Iorest, episcop venit din Putna, cu mormântul lui Ştefan-cel-Mare, recunoscut de calvini numai cu numele mirenesc de Ilie, trecuse prin Târgovişte pentru sfinţire, dar trebui să primească toate condiţiile puse de Biserica oficială, care-şi impunea catehismul. Poporul îl cerea însă după legea veche, şi el trebui să asculte de popor, de şi ştia ce poate

să-l aştepte. I se adauseră atunci cele mai urâte învinuiri de către calvini: beţii, petreceri cu femeile. Un sinod fu adunat ca să-l înlăture şi, bătut cu vergile, el fu aruncat în temniţă. Răscumpărat cu bani şi lăsând chezăşie în urmă, trecu înapoi în Moldova lui, unde Vasile Lupu, mândru Domn cu apucături împărăteşti, ştia bine, visând visul lui Mihai Viteazul, că „în Ardeal mai mult de o treime sânt Români".

Ca un Vlădică supus superintendentului calvin, şi anume doar pentru Românii mai îndărătnici cari n'ar fi părăsit cu totul credinţa veche fu numit Simion, căruia i se impuse a purta vechiul nume mirenesc de Ştefan (1643). El tipări din ordin un frumos Testament Nou şi o Psaltire. Numai ascultării lui de stăpâni i se datori norocul că a murit în Scaun, pe o vreme când Vlădica bănăţean de Inău, Longhin, era silit să fugă la Matei Basarab, şi Sava, care înlocuise în Maramureş pe episcopii rătăcitori, popa Miron, popa Dosoftei, popa Dumitru, afla un adăpost în Moldova, de unde venise, lăsând locul unui Rusneac, Mihai Molodeţ, „cel mic". La Bălgrad după Daniil, fost tipograf în Muntenia, se aşeza însă un om de hotărâre, Sava Brancovici, al cărui neam se scria şi Brâncoveanul, un nepot al pribeagului Longhin şi, ca şi acesta, un ortodox neînduplecat. Sârb crescut între Sârbi, cărturar de sârbeşte, el se apropiase de Români, mai mult decât în Banatul naşterii sale, prin legăturile cu Ţara-Românească, prin petrecerea sa acolo, alături de fratele Gheorghe, ajuns agent diplomatic în serviciul Domnilor munteni. De la acest frate care se visa urmaş al despoţilor sârbi şi umbla după stăpânirea asupra neamului său, a cărui istorie a scris-o, de la acest începător al legăturilor slave cu Muscalii, a luat Sava şi simţul său politic, ambiţia

sa de om de Curte şi om de lume, deprins să umble cu prinţi şi gata să-i înfrunte.

Niciodată nu l-ar fi răbdat astfel bătrânul Rákóczy, dar acesta murise şi în loc era fiul lui cu acelaşi nume, un tânăr zvăpăiat şi nesocotit, visând să fie în Polonia ce fusese marele rege ardelean Ştefan Báthory şi pentru cucerirea acestei ţeri el avea nevoie de urmaşii lui Matei şi Vasile: Constantin Basarab şi Gheorghe Ştefan (1656). *Sava era aşezat ca domn fără condiţii al Bisericii sale, al Bisericii sale întregi.*

Era s'o plătească la cea d'intăiu schimbare a împrejurărilor.

Deocamdată însă tulburările din Ardealul, unde se lupta pentru putere Acaţiu Barciai, fost Ban de Lugoj, care fu silit a da Turcilor din Timişoara tocmai vechea lui ţară de la Lugoj şi Caransebeş, şi între cel de-al doilea Rákóczy, prigonit de Turci, *dădură Românilor iarăşi rostul politic pe care-l pierduseră de atâta timp.* Cei mai mulţi se dădură de partea lui „Racolţea" şi ţinură cu dânsul până la moartea lui pe câmpul de luptă. Şi Sava va fi fost sprijinitor al „Craiului" celui nebun şi viteaz. Deci Barciai Românul, rămas singur stăpân, aşează în Scaunul de Mitropolit, care *era acuma şi pentru Făgăraş, şi pentru Maramureş,* afară de Muncaciu, pe un Rus, Ghenadie. Cum prinţul era un calvin îndărătnic, din locurile unde se cântau Psalmii în româneşte prin biserici, acest Muscal, venit cine ştie cum între Ardeleni, fu pus numai ca un fel de preşedinte al „bătrânilor şi pastorilor" de lege reformată pentru Români.

Dar Barciai muri răpede, şi Ioan Kemény, noul prinţ al Germanilor, cari întraseră în Ardeal, era un oaspete de pe vremuri al Moldovei lui Vasile Lupu

şi el luptase în Polonia alături de ostaşii moldoveni şi munteni trimeşi în ajutorul lui Gheorghe Rákóczy al II-lea. Calvin şi el, de sigur, n'avea porniri prigonitoare. Astfel Rusul fu înlăturat şi Sava întră iarăşi în drepturile sale, afară de Făgăraş, unde cu numele era un alt episcop, Daniil Ungureanul („Panonianul"), pe când de fapt calvinii cârmuiau bisericile româneşti.

Dar Sava era un om de legea veche şi orice făgăduia superintendentului ungur, şcoli, tipar românesc, era foarte hotărât să nu îndeplinească. Pe lângă acestea el îşi avea legăturile cu Domnii români şi fratele lui îl îndemnă să meargă, supt cuvânt că ar căuta ajutoare, la Moscova, unde făcu politică ortodoxă şi slavă cu dregătorii Ţarului, pornit încă de pe atunci pe cucerire. Prinţul cel nou, Mihai Apaffy, un biet Săcuiu sărac, crezu că se poate folosi pentru el însuşi din acele călătorii. In acest fel creştea însemnătatea acestui Vlădică îndrăzneţ, care căpătă în curând un şi mai puternic sprijin în Domnul cel nou al Ţerii-Româneşti, Şerban Cantacuzino, de neam împărătesc şi cu scopuri foarte înalte. Aceasta puse pe gânduri Biserica ocrotitoare şi încătuşătoare a calvinilor: el fu dat în judecată la sobor şi, pentru obişnuitele învinuiri de purtări necălugăreşti, fu scos, bătut cu vergile şi închis. Şerban, aprins de mânie pentru această jignire a legii sale şi a prietenului său, îi putu deschide porţile temniţei, dar zilele lui Sava cel aşa de greu lovit erau numărate.

Un nemeş din părţile Inidoarei, din vechiul neam Budai, Iosif, îi luă locul. Căci pe vremea aceia nu erau la Românii din Ardeal numai ţerani săraci şi apăsaţi. In tot colţul acela haţegan nemeşii vorbiau româneşte şi aveau legături cu ţara. Neamuri ca

Puiu, Budai, Raţ, coborâtori din Domniţa Zamfira şi din Mircea Ciobanul şi ctitori ai bisericii din Tiuş. Boierii din Făgăraş dau dieci de ungureşte şi latineşte ca Ioan din Mândra, Ştefan din Arpaş, Ştefan din Recea, Sigismund Boier, Iacob Nagy din Hârşani, tovarăş de iobăgie al Moldoveanului Gheorghe Ştefan-Vodă, Talabă. Româneşte se vorbia şi se scria în Maramureş. Oraşele se umpleau de negustori români, pe cari-i găsim la toate târgurile de ţară. O companie grecească, în care erau tot mai mulţi Români, avea privilegiul negoţului cu Răsăritul, şi oamenii foarte bogaţi, întreprinzători şi influenţi, ca Pater Ianoş, din Braşov, hotărau adesea în sfaturile ţerii. La Sas-Sebeş Românii ajunseseră în cele d'intâiu rânduri ale negustorimii.

Murind Iosif, Şerban făcu să se aleagă *la dânsul acasă, în Bucureşti*, un Grec, fost Mitropolit de Lacedemona, Ioasaf, care stătuse mult timp la Sibiiu, ca preot al acelei companii a Grecilor care avea acolo, ca şi la Oradea, la Beiuş, la Braşov, o biserică de piatră. Dar el nu ştia limba noastră, şi slujia în biserică greceşte, aşa încât se ridicară împotriva lui, cu popa Ioan din Vinţi, care a tipărit predici calvineşti supt titlul de „Sicriul de aur" şi o carte de învăţătură, *Cărarea pe scurt*, protopopi câştigaţi pentru legea Craiului, ca Vasile din Bălgrad. Când aceştia şi orăşenii din Sas-Sebeş îl siliră să plece, Mitropolitul muntean, de loc din Veştem, lângă Sibiiu, bunul bătrân Teodosie, făcu să se aleagă, tot la Bucureşti, un om din satul său, Sava. Urmaşul lui, ales în aceleaşi împrejurări, un popă Vasile, şi-a zis Varlaam după Mitropolitul muntean d'inainte de Teodosie şi după marele Mitropolit moldovean cu acelaşi nume ale cărui predici răsunau de pe toate amvoanele bisericilor româneşti din Ardeal. El se apucă

de lucrul tiparului, după ordinul superintendentului calvinesc şi cu ajutorul lui Ioan din Vinţi ca şi al altui protopop, Gheorghe din Daia. Când se stânse, iarăşi partidul nemeşilor calvinisanţi birui împotriva partidului ortodox, legat de Ţara Românească, şi se alese deci Toma Szeremi, unul dintre ei, care luă numele, până atunci neobişnuit la Românii din Ardeal, de Teofil (1692). El va pretinde că puterea lui se întinde şi asupra Aradului, tocmai atunci smuls de la Turci, şi asupra părţilor bănăţene, ajunse şi ele prin acelaşi războiu dintre ostaşii Impăratului şi Turci într'o situaţie de libertate creştină, de şi acolo se va întâmpina de acum înainte concurenţa puternică a Sârbilor celor noi, veniţi de peste Dunăre, cu Patriarhul lor, Arsenie Cernoievici, şi cu Vlădicii lui în frunte.

VI.

Lupta fără sprijin pentru deplina îndreptățire.

Acuma însă Imperialii erau stăpâni în Ardeal și cu aceasta pentru Români începea o altă vreme, prielnică numai în unele privinți.

Din ostași ce fuseseră, din clienți pentru propaganda calvină, cum ajunseseră a fi, din supuși ai Sașilor, din orașe, și, une ori, iobagi ai domnilor unguri din castele, ei ajungeau birnici ai Impărăției, oi de tuns și de muls ai „fișcului" Măriei Sale.

Dar, pe lângă aceasta, *cum Impăratul însemna legea catolică și cum alături de ostaș mergea părintele iesuit, Biserica românească trebuia să treacă de supt o obladuire la alta, rămâind ca și mai înainte legată de voia religioasă a stăpânului țerii.*

Numai cât Iesuiții lucrară altfel decât superintendenții calvini: ei nu porunciră de la început fără a întreba pe nimeni, ci chemară pe Vlădică, până acuma un bun calvin, și pe protopopi, tot așa de ascultători, la învoială cu privire, nu la lepădarea formelor legii vechi, „legii românești", ci numai la primirea a patru puncte de credință, recunoscând puterea Papei asupra lor, purcederea Sfântului Duh și din Fiul, trecerea sufletelor prin Purgatoriu și obiceiul de a întrebuința la împărtășenie azima în locul pânii dospite.

Preoţii, ispitiţi cu făgăduiala că li se va recunoaşte aceiaşi situaţie ca parohilor catolici, luterani şi calvini, nu erau greu de câştigat. Credinţa o înţelegeau pe jumătate, interesul şi-l ştiau întreg. De trei ori, în trei sinoade (la 1697, la 1698, la 1700), Teofil, apoi urmaşul său, Atanasie Anghel, şi ai lor iscăliră ce li se puse înainte, aşteptând răsplata care însă nu veni. Nu iscăliseră, la început, protopopii din părţile Braşovului, Cohalmului, Sibiiului, Mediaşului, Sighişoarei, Sas-Sebeşului, Devei, Vinţului, Inidoarei, Făgăraşului şi alţii; câţiva numai din aceştia se alipiră la a doua hotărâre, iar la al treilea se puteau număra cinzeci şi patru de protopopi şi 1.563 de preoţi. Dar ţara: nobilii rămaşi în calvinism, mai ales în părţile Haţegului şi Inidoarei, în Maramureş chiar, negustorimea din Braşov, legată de ortodoxia Ţerii-Româneşti, unde Teodosie era sfătuit de Patriarhul de Ierusalim, aşezat la noi cu cartea lui grecească, Dosoftei, se împotrivi, primind sfaturi şi de la bogatul Domn muntean, clăditorul din nou al bisericii din Făgăraş, râvnitorul la însăşi stăpânirea Ardealului supt Imperiali, Constantin Brâncoveanu.

In afară de aceasta, Ardealul şi părţile vecine fură mult timp tulburate de aceia cari înfăţişau, în acelaşi timp, şi calvinismul, de atâta timp înrădăcinat, şi conştiinţa naţională a poporului unguresc, craii de răscoală, susţinuţi de Turci, cari au fost, pe rând, Emeric Tököly, ajutat şi de Brâncoveanu, şi Francisc Rákóczy. Ei aşezară episcopi calvini la Muncaciu, şi pentru Maramureş, unde pe urmă răsări un Iosif Stoica, în Ardeal, unde popa Ion Ţârcă din părţile Inidoarei se numi pe mirenie Iov, sau, mai curând Ion; ei scormoniră pe flăcăii satelor, băgându-i supt steagurile unui Pântea şi puseră la cale toate mijloacele pentru a zădărnici unirea religioasă care putea

să sprijine stăpânirea politică a lui „Leopolduș" și „Iojif". Guvernul ardelean însuși, cu Gheorghe Bánffy în frunte, pe care Imperialii nu-l putură înlătura, era la spatele oricării împotriviri la catolicisare.

Dar noul Vlădică, un tânăr nemeș, bun și de petreceri, fu adus la Curte ca să se închine Impăratului, stăpânul său, iar, când se întoarse de acolo, consilier imperial, cu lanț de aur și cu portret împărătesc la gât, *el nu mai era un Mitropolit legat de Țara-Românească, ci numai episcopul pentru o Biserică nouă, atârnătoare de Scaunul unguresc din Gran*, căruia trebuia să i se capete de la Papa numirea, cu alegerea unui loc de reședință, acesta ne mai putând fi Alba-Iulia, unde biserica lui Mihai Viteazul fu rasă pentru a face loc zidurilor noii cetăți împărătești a Impăratului Carol, Karlsburg. Cum nu știa multă carte, Atanasie trebui să încredințeze de fapt conducerea tuturor rosturilor de căpetenie unui teolog iesuit. Tipografia pentru uniți nu se întemeiè, cu gândul poate de a se ajunge la unirea deplină și a ritului, cu introducerea limbii latine, așa încât și mai departe cărțile de slujbă veniau de peste munți, de unde se aruncase însă anatema asupra Bisericii ieșite din credința răsăriteană.

Murind Atanasie, această biserică fu cârmuită un timp de un Neamț, Franț, de un al doilea Neamț, de Ungurul Régai. Apoi se alese un Român, un nemeș care învățase la Roma, Ioan Giurgiu de Patac, în părțile Dobăceștilor de odinioară, care primi să fie trimes la Făgăraș, cu diplomă de la Roma, așezându-se în biserica lui Brâncoveanu. Abia la 1723 putu el să iea în stăpânire un Scaun episcopal de sărăcie și părăsire, de care se desfăcuseră și părțile ungurene de la Apus, unde era un episcop străin,

grec, şi Maramurăşul, unde alt Grec unit, din Muncaciul lui, luase locul boierului Ştefan de Petrova, urmaşul lui Iosif Stoica, până ce un Dosoftei, sfinţit la Suceava, îşi întinse autoritatea şi asupra Ardealului de sus. Şi Sfântul Scaun îl făcuse episcop şi peste „Grecii, Rutenii şi Sârbii" din Ardeal, neştiind bine de ce e vorba, iar *guvernului împărătesc, doritor să se rupă orice legături cu ţerile româneşti libere, plăcându-i să încurce lucrurile.*

Pe de altă parte, la 1716, Imperialii puseseră mâna pe cele cinci judeţe oltene şi le dăduseră în sama Mitropolitului sârbesc din Belgrad, de care atârna şi episcopul de Arad, o clipă nehotărât, dar pe urmă statornic în ortodoxia veche. De aici, cum nu mai era graniţă, puteau trece cărţile şi călugării legii româneşti, şi astfel din zi în zi, spre năcazul bietului Patachi, care muri tânăr la 1727, se întăria curentul împotriva Unirii. Se va vedea un călugăr sârb, Visarion Sarai, străbătând Ardealul în chipul lui Isus călare pe asină şi spuind în cuvinte neînţelese de ţerani cari-l primiau cu stâlpări că a venit vremea de izbăvire de supt jugul „Frâncilor".

Dar, în clipa când se numia episcop, după o altă lungă vacanţă cu administraţie străină, Ioan Micu, un şcolar bătrân care trebuia întors la şcoala de latineşte a călugărilor unguri, când îl făceau baron Clain, trimiţându-i şi lui lanţul de aur cu portretul împărătesc (1729-32), *sentimentul naţional românesc, trecu, pentru câteva zeci de ani, în tabăra acestora.*

Curtea nu se ţinea de cuvânt. A doua diplomă a Împăratului Leopold, prin care se dădea drepturi Românilor uniţi, făcând dintr'înşii încă un Stat politic privilegiat, un *status,* se ţinea ascunsă, de frica

Ungurilor din guvern, mai mult decât ca să nu supere pe Saşi. *Noul episcop avea deci înainte de toate chemarea de a cere aceste drepturi şi, cum el învăţase istorie romană la paterii lui, putea să aducă în sprijin şi altceva decât această hârtie ferită de lumină zilei, anume marele drept istoric al coboritorilor lui Traian, căzuţi acuma aşa de jos, faţă de cei veniţi târziu asupra lor, şi chiar dreptul vredniciei pe care în toate privinţile o poate vădi poporul românesc. Iar ortodocşii; represintaţi prin ierarhia sârbească, pierdeau putinţa de a înfăţişa neamul lor altfel decât în suferinţile claselor adânci ţerăneşti.*

Răspins de la Braşov, recunoscut numai de o mică parte dintre ai săi prin sânge, Ioan Inochentie, episcop de Făgăraş, era să capete *rostul unui adevărat Voevod român,* numai când, după ce bătu la uşile dietei ardelene, care-i fură deschise numai pentru a-l batjocuri, după ce făcu toate încercările pe lângă guvernul local, el, *împuternicit de un sobor la care luară parte şi ţeranii, el, ca unul care dăduse pentru războaiele tinerei Impărătese Maria-Teresa soldaţi români, bir de sânge,* alergă la Viena ca sol al naţiei sale pentru a fi purtat cu vorba şi ameninţat cu arestarea, şi de acolo la Roma, unde-l ţinură aproape ca un prisonier, menit morţii de foame.

Ţara se ridică aproape întreagă pentru a-şi apăra episcopul, şeful ei cel adevărat. Ea voia *îndeplinirea făgăduielii împărăteşti, înscrierea alături cu alte naţii, împărtăşirea la aceleaşi drepturi.* Apoi, vicarul, noul Vlădică, bunul, cuviosul Petru Pavel Aaron, cu carnea chinuită de înfrânări şi lovituri, nu plăcea nimănui. Ii trebuiră mulţi ani ca să se facă recunoscut în adevăr, ştiindu-se că undeva, departe, la „pragurile apostolilor", trăieşte, suferind pentru naţie, celalt, mucenicul, sfântul.

Se întrebuinţară două mijloace pentru ca *naţia, căci acuma de dânsa era vorba* şi nici de legea veche, nici de cele patru puncte, să ajungă la scopurile ei de drept şi de libertate.

Intăiu *apăsarea mulţimilor asupra Vienei pentru a căpăta episcopi români de lege răsăriteană.* Se izbuti întăiu în părţile Orăzii, fiindcă *acolo nu era guvern ardelean, nici dietă care să se împotrivească:* astfel ajunse la Oradea vicar, cu un titlu grecesc de Tegèa, Macedoneanul, în legătură cu Compania Grecilor, Meletie Covaci, apoi, peste Arad, până la capătul Banatului, nemeşul român Moise Dragoşi. In acest timp Ardealul lupta furios contra Vienei, cerând sprijin la Moscova, ca pe vremea lui Sava, şi ajungând până la răscoală, cu popa Ioan Tunsul şi cu Sofronie din Cioara, pe care nimeni nu putea pune mâna. Il sprijiniau şi căturari, unii formaţi la Ruşi, ca Dimitrie Eustatievici, fiul popei Statie din Şcheiul Braşovului, bun scriitor, care a dat şi o gramatică românească. Toate durerile sărmanilor găsiau rostire în scrisorile de plângere ale preotului nevăzut care răspândia pretutindeni spiritul revoltei. De şi se trimeseră cătanele împărăteşti împotriva lui, guvernul din Viena trebui să cedeze. Se dădu Ardelenilor un episcop românesc. Dar ca episcop: un Sârb, care mai avea şi Buda şi Câmpii Mohaciului. Şi ce aşezare: o căsuţă acoperită cu paie în satul Răşinari din margenea Sibiiului! Doar dacă, pe lângă secretarul sârb, lucra acolo, pentru a se putea înţelege cu credincioşii români, Eustatievici, apoi un boier făgărăşean din Marginea. După dânsul erau să vie alţi doi Sârbi, tot aşa de neştiutori şi de limba şi de rosturile noastre.

VII.

Lupta singuratecă pentru lumină prin carte.

MUNICIPIUL BUCUREŞTI BIBLIOTECA

Aşa nu mergea; trebuia cercat altfel. Petru Pavel Aron fusese mutat de la Făgăraş, fiindcă nici c'un preţ nu-l voia lumea, pe o moşie a vechilor prinţi, cu un castel părăsit, la Blaj, pe Târnave, dându-i-se atâtea venituri — nu ca la Orade! — cât să poată trăi omeneşte. Grija lui cea mare fu însă nu a Curţii lui, ci a şcolii şi a tipografiei. *El prefăcu după cerinţile Bisericii unite cărţile de slujbă.* Şi tot el fu acela care deschise cea d'intâiu şcoală înaltă de preoţie, lângă care, între zidurile chiar ale reşedinţei, aşează şi modesta sa ctitorie, pentru alţi ucenici. Crescut în şcolile înalte ale catolicilor, el trimese tineri români la Sâmbăta-Mare, la Pesta, la Viena, la Roma şi *făcu din canonicii şi profesorii săi o adevărată Academie de studii în care ideia conducătoare era marea origine romană, şi scopul: câştigarea libertăţii politice pentru naţie.* Din mănăstirile vechi, acuma dărâmate de soldaţi, ca focare de răscoală—, şi ce frumoase lucruri vechi s'au pierdut acolo!—, de la aceste adăposturi de slavonie şi de începătoare carte românească *s'a trecut astfel la catedre de nivel apusean de pe care supt influenţa latină se puteau rosti marile adevăruri naţionale şi îndreptăţitele speranţe.*

Astfel, în locul cnezilor de odinioară supt puterea Voevodului lucrau acuma pe un alt ogor, acela în care nicio sămânţă nu se pierde, călugării întorşi de la vederea minunilor pline de înţeles ale unei Rome unde în vârful Coloanei lui Traian ei nu vedeau pe Sfântul Petru, înlocuitorul, ci icoana însăşi a Impăratului întemeietor şi apărător. Meniţi să fie supuşi ajutători, ei prinseră din aierul vremii lor, plecate spre revoluţia în suflete, spiritul de prefacere răpede, de iute înoire. Găsiseră după vrednicii gospodari blăjeni Atanasie Rednic şi Grigore Maior pe un ctitor de aşezăminte, harnic, econom, răbdător şi sec, cu puţină înţelegere pentru marile minţi aprinse cărora li trebuie alte zări. Astfel, din feciorul de ţeran de la Sad, lângă Sibiiu, Samuil Micu, care-şi zise şi el Clain, din înscilătorul smerit de poveşti istorice ale neamului, se făcu un alcătuitor de cărţi cu litere latine, şi în limba chiar a strămoşilor, gata să lepede şi Unirea, dacă e vorba de interesul neamului său; din boierul de Făgăraş Gheorghe Şincai de Şinca, nu numai neobositul culegător de mărturii despre *toţi Românii din toate părţile*, gata să-i apere, ciudos, împotriva oricui, dar întemeietorul de şcoli împărăteşti pe lângă cele ale episcopiei şi judecătorul aspru al greşelilor naţionale ale Bisericii sale; din protopopul de la Reghin Petru Maior, altă rudă depărtată de episcop, cercetătorul cu minte adâncă nu numai al începutului legii creştine la Români, dar şi al înaltelor origini ale neamului, în *„Istoria începuturilor Românilor în Dachia", care a fost, până la Dunăre şi Nistru, pentru cei din sângele lui o Biblie.*

Dar, precum vechii cnezi şi Voevozi, cu cât se ridicau mai sus, cu atâta se despărţiau mai mult de naţie, tot aşa cei ridicaţi pe treptele spre lumină

nu mai puteau să audă glasurile slabe ale acelor afundaţi încă în întunerec, şi de sus ei nu lăsau să vie cuvintele de mângâiere ale cântării, fiindcă *aceste suflete tari nu erau şi poeţi. Dar în şcoli cădea zilnic pe suflete picătura prin care lespedea neştiinţei trebuia să se pătrundă odată.* In acest Ardeal acum aproape închis pentru ţerile libere se făcea astfel cu umili ucenici pregătirea pentru viitor. Şi, cum şcoala, scrisul din „Ţară" erau acuma pecetluite cu semnul străin al grecismului ori al modei apusene, în această lipsă de legături era poate şi un mijloc de asigurare pentru aceste minţi tari, desmorţite greu pentru lucrurile de mare trudă şi de dureroasă rodire.

Deocamdată însă nu era în poporul românesc din Ardeal, chemat la o aşa de grea luptă, acea *perfectă solidaritate, acea înţelegere de la o clasă la alta, de la un fel de viaţă la altul, care e de cel mai mare folos, aş zice chiar: care e neapărată pentru o mişcare naţională.* Două Biserici: una spre trecutul roman, alta spre trecutul slavon. Două lumi: una legată de o învăţătură care nu ducea la faptă, alta legată de umila faptă de fiecare zi care nu ducea la învăţătură. De aceia şi neizbânda mişcării ţerăneşti din 1784.

Ea a pornit de la anume nedreptăţi, mai mult locale, dar şi de la zvonul ce se făcuse în jurul gândurilor bune ale acelui Impărat neobişnuit care a fost Iosif al II-lea. Şi luptătorii, de la început până la sfârşit, făceau parte dintr'un singur Ţinut, unde era şi un singur fel de îndeletnicire: de la locuitorii minelor din părţile Zlatnei şi Abrudului, cari aveau a face, nu atâta cu nemeşii asupra cărora, cu o ură multă vreme îngrămădită, s'au aruncat, ci cu aren-

daşii răpăreţi ai acestor mine împărăteşti. Horea, Cloşca şi Crişan sânt oameni din acelaşi loc, trăiţi în aceleaşi împrejurări şi înţelegând lucrurile în acelaşi fel. Lupta lor era potrivită numai cu acel Ţinut până în Apus pe malurile Crişurilor, şi de aceia ea a avut mai puţină întindere decât lupta pe care, pentru o nevoie şi o dorinţă a tuturora, a pornit-o Sofronie.

Armata împărătească ar fi putut opri tulburările de la început, dar ei îi trebuia ordin de la Viena, de la Viena lui Iosif al II-lea, totdeauna mai aplecat către cei fără drepturi pe cari Împăratul filosof căuta să-i înalţe. Şi cancelariile vienese erau împotriva guvernării ungureşti din Ardeal, căreia nu-i păsa de interesele mai înalte ale Statului şi ale dinastiei, ci numai de ce se atingea de obişnuinţile natiilor dominante în viaţa mai îngustă a Ardealului.

Fără plan, fără program, purtând în vileag falşe porunci împărăteşti, răsculaţii străbătură acel Ţinut al lor, arzând adesea, făcând silă unde era împotrivire, vărsând sânge une ori. O mişcare de ţerani cum a mai fost şi aiurea, de care nu s'au prins cărturarii. Doctorul Ioan Molnar, doctor de ochi şi înalt profesor la Cluj, care era fiul unui tovarăş purtat prin temniţă al lui Sofronie, se amestecă mai mult ca tălmaciu şi împăciuitor. El nu putu să împiedece prinderea şi tragerea pe roată a doi din crunta treime răsbunătoare; al treilea îşi făcuse samă el singur (1785),

Mişcarea s'a isprăvit fără altă urmare decât că s'au luat, de Împăratul însuşi, măsuri de pază mai bună la sate, că s'a impus ţeranilor să se lumineze la şcoală şi că, pe alocuri, unde era iobăgie — şi ea n'a fost pretutindeni—, condiţiile ei au fost întru câtva uşurate, şi apoi, după ce se îngăduise iobagilor

să aibă o avere a lor, să se căsătorească după plac, să treacă la meşteşuguri, să se îndrepte în neînţelegerile lor cu domnii de pământ şi la dregătorii împărăteşti, *şerbia însăşi a fost desfiinţată la 22 August 1785,* şapte luni după ce oasele frânte ale osândiţilor fuseseră amestecate cu ţerna frământată de dânşii. Dar abia se luase această măsură mântuitoare, şi, pretutindeni, supuşii Impăratului privilegiaţi se ridicau spre a-l sili să-i întoarcă la trecut, şi, astfel, în Ianuar 1790, se înlătura, prin alt decret, tot ce se dăduse claselor apăsate.

VIII.

Lupta prin revoluție pentru viața națională.

Dar revoluția, altă revoluție decât a unor bieți șerbi români din Ardeal, pornise din Apus, din Franța. Pretutindeni se căutau zări nouă, nemerind ori ba în jumătatea de umbră d'inaintea zilei depline. Sași, Unguri, nemulțămiți cu constrângerile lui Iosif și cu haosul care urmase după retragerea lor, cereau altceva fără să-și dea bine samă ce anume. O adunare generală a Ardealului, la care a luat parte și Vlădica Bob, s'a ținut asupra Crăciunului în același an 1790. Din discuțiile de acolo nu s'a ales nimic, dar și Românii s'au simțit datori să-și arăte dorințile. Astfel un număr de funcționari împărătești, ca Meheși, puseră în mișcare pe amândoi episcopii, pe Românul din Blaj și pe Sârbul din Rășinari, sau li culeseră numai iscăliturile, pentru a înoi la 1793 printr'o petiție către Impăratul Leopold al II-lea, așa-zisul *Supplex libellus*, cererile înfățișate odată de Clain martirul .

Și aici se spune hotărât și tare că Românii au stat nemișcați pe pământul lor de la Traian înainte, că ei au o însemnătate deosebită pentru Tesaurul Impăratului, că, și după socoteala din 1760, ei sânt o treime din locuitori, că pot ajunge și la un milion, că ei apără ca grăniceri Impărăția, că unesc supunerea

cea mai deplină cu cea mai sfântă răbdare, că merită şi ei cât Sârbii privilegiaţi din Banat şi Românii chiar de lângă aceştia. Se mergea până acolo, încât, cerând o egalitate desăvârşită cu celelalte naţii, se adăugia că unde sânt Românii în număr mare comitatul să poarte un nume românesc, ori măcar să nu se iea numele de la alt neam, ci de la ape şi munţi. O adunare generală, un congres al Românilor, religios, dar şi naţional, să-i înfăţişeze faţă de guvernul din Viena.

Egalitatea a fost primită pentru fiecare în deosebi, ca membru al clasei sale, dar nu şi pentru poporul întreg, care rămânea şi mai departe scos din obştea privilegiată a ţerii, ca unul care s'ar fi strecurat într'însa numai în timpuri mai nouă. Dar şi mai departe protopopii supuşi episcopului ortodox, Ghedeon Nichitici, îndemnându-l pe acesta să meargă la Viena, stăruiau să se îngăduie adunarea naţională la care ar fi luat parte şi ţeranii. Cei doi episcopi se şi duseră la Curte, umăr la umăr, ca să ceară recunoaşterea Românilor ca naţie şi dreptul de a-şi ţinea sinoade naţionale, apărate de ostaşii împărăteşti împotriva duşmanilor de neam. Până la sfârşitul anului nu încetară aceste stăruinţi ale căpeteniilor bisericeşti, necontenit îndemnate de o întreagă lume ieşită din şcolile înalte, care relua, cu alte mijloace şi în alte împrejurări, tocmai aceiaşi luptă din care Ioan Inochentie Micu ieşise zdrobit. Şi linia înaintării româneşti nu e pe la Sofronie şi pe la Horea, cei cu vorba înflăcărată şi cu arma stropită de sânge, ci *de la episcop la episcop, de la şef moral la şef moral al naţiei.*

Războaiele cu Francesii, înfrângerile din vremea lui Napoleon opriră în loc toată această mişcare.

Nu se gândeşte la reforme un Stat ca al Austriei celei vechi, care părea că stă să se desfacă din toate încheieturile. Dar un Iorgovici Bănăţeanul, care merse şi la Parisul revoluţiei, un Budai Deleanu care îmbrăcă glumă, dar şi luptă, în vesela poveste a *Ţiganiadei* lui, un Moise Nicoară, suflet neastâmpărat, care-şi căută un adăpost dincolo de munţi, un Eftimie Murgu, care luă parte şi în Bucureşti la conspiraţii politice, şi fu îmbrăţişat şi el de fraţii lui moldoveni, un Gheorghe Lazăr, feciorul de ţeran de la Avrig, iobagul lui Bruckenthal, care la Viena se amestecase în viaţa studenţilor cu idei înaintate şi care la Sibiiu striga la petrecere „Trăiască Napoleon", toţi aceştia înfăţişează spiritul pornit spre revoluţie al Românilor nemulţămiţi de starea de lucruri care nu-i recunoştea ca naţie. Tot revoluţionari şi împotriva alcătuirilor bisericeşti în care atâta timp încăpuse la strâmtoare, neamul, erau acei cari la 1787 din tabăra unită apărau pe uniţi de „hulele carele lor li se aruncă", dar arătau în acelaşi timp că nici ceilalţi nu sânt eretici sau shismatici, acei cari ar fi făcut din Samuil Clain unitul un episcop ortodox, acei cari oferiră acelaşi loc, în 1810, în locul rivalului lui Lazăr, Vasile Moga, protopopul din Sebeş, lui Petru Maior însuşi, acei cari încă la 1798 voiau o singură Biserică a Românilor.

Toţi aceştia sânt de fapt oamenii altei şcoli decât aceia a tradiţiei româneşti şi, cum n'au nicio legătură cu viaţa sufletească din ţerile libere, cu care atâta vreme se trăise într'o deplină unitate morală, ei se desfac din mijlocul poporului căruia totuşi i-au dorit, şi une ori i-au şi făcut — ca Lazăr, coborât dincolo, cu aprinsa lui predică naţională, amestecată în lecţii de inginerie — atâta bine.

Părăsită, Biserica decade. Ce e, între năcazurile

pe care i le face cârmuirea şi de care se plânge aşa de dureros, bietul Vasile Moga, cu frumoasa lui scrisoare lungăreaţă, cu tânguirile lui ca din Psalmii prigonirilor! Lângă dânsul un Moise Fulea scrie cărţi de bune moravuri: şcoala de catehism se înfiripează ceva mai mult, dar cu ce deprinderi de pedagogie veche! Bob o duce încă multă vreme, fără a iubi pe profesorii şcolilor sale şi fără a fi iubit de dânşii, cu totul despreţuit de acei scriitori cu cari se mândreşte Biserica lui şi naţia întreagă: Lemény, care-i urmează, e un om blând şi şters, care va pleca fruntea înaintea loviturilor pe care i le pregăteşte focosul spirit de încălcare şi strivire al Ungurilor dintr'o generaţie nouă.

Odată numai, la 1830, episcopii celor două legi se uniră pentru a cere la Viena, ca înaintaşii lor, şi pe acelaşi temeiu de trecut mare şi de muncă grea, să fie de o potrivă cu ceilalţi, la comună, în toate adunările şi dregătoriile, şi de data aceasta dieta ardeleană a răspins cererea.

Iar cea mai mare parte dintre Românii purtaţi prin şcoli se simt alţii, şi fără legături cu Biserica, maica lor în copilărie, atunci când Statul austriac, prefăcut după al lui Napoleon, îi chiamă în birourile în care se poate mucezi cu cinste, culegând şi câte o mică răsplătire din când în când, până vine ceasul pensiei.

Alăturea de dânşii vechii negustori, dintre cari unii avuseră însemnătatea unui Hagi Constantin Pop din Sibiiu, înrudit cu boierii olteni, unui Zenobie, fiul lui, format la şcoala grecească din Bucureşti, decad: Zenobie a ajuns director al Băncii Imperiale din Viena.

Mulţi, şi cei mai buni: Florian Aaron, Ioan Maiorescu, August Laurian, Micle, trecură în Principate,

Aron Pumnul se aşează în Bucovina, ca dascălul cel mare al cărţii româneşti.

Când Ungurii impuseră limba lor şi în registrele Bisericii unite, ei nu întâlniră, astfel, oameni hotărâţi cu orice preţ.

Un duh unguresc răsbătea tot mai mult în şcoli, supt ochii guvernului neînţelegător, care ţinea totuşi la forma germană a învăţământului. Douăzeci de ani încă, şi Românii nu erau măcar în starea de suflet din 1791-2, când revoluţia ungurească din 1848 îi zgudui şi pe dânşii şi, împotriva contopirii Ardealului cu Ungaria şi, mai târziu, a desfacerii de Impărat supt dictatura lui Kossuth, îi mână la o luptă.

Luptă nepregătită. Cei din Muntenia şi Moldova nu se întoarseră acasă. Oamenii mai în vrâstă se ţinură la o parte, până la un Gheorghe Bariţ, întemeietorul şcolii negustorilor români şi a ziarului din Braşov, până la Nifon Bălăşescu, din Sibiiu, până la marele cercetător al graiului românesc, Timotei Cipariu, rămas la foaia lui din Blaj, *Organul Luminării*. Episcopii, Lemény şi tânărul vicariu de la Sibiiu, un fiu de Macedoneni, crescut în mănăstirea sârbească, Andrei Şaguna, fură aduşi de împrejurări în Câmpia Libertăţii din Blaj, şi ei n'avură nicio înrâurire asupra avântului revoluţionar care porni îndată, nimicitor. Şaguna merse mai târziu în Muntenia ca să cheme pe Ruşi contra cetelor ungureşti ale Republicei. Ei nu reluară programul lui Bob şi lui Gherasim, departe de a-l îmbogăţi după cerinţele ordinei celenoi.

Revoluţia au făcut-o, după Unguri şi împotriva Ungarilor, studenţii şi tinerii funcţionari din birouri: un Simion Bărnuţ, un Papiu Ilarian, un Avram Iancu, un Buteanu, întors tocmai de la Agram (Zagreb).

Şcolarii chemară la marea adunare din Maiu pe ţerani, cari veniră cu miile, cu gândul mai mult la iobăgia lor cea grea decât la frumuseţa unei vieţi politice nouă pentru neamul lor recunoscut ca naţie. Dar şi ei se înfiorară de mândrie când se rosti acolo, de Bărnuţ, că Românimea e de acuma naţie de sine stătătoare. Aceiaşi fiori străbăteau, la Braşov, pe poetul Andrei Murăşanu, când găsia de odată străbătătoarele cuvinte ale „deşteptării" româneşti. Şi ostaşii din Munţii Apuseni tot din ţerani, numai din ţerani se strâng, şi ţerănească e şi lupta lor cu tunuri de lemn, bărbaţi şi femei laolaltă, prin văile Ardealului apusean, în cetăţuia Moţilor. Cuvinte frumoase romane, înţelese ori ba, plutiau peste strigătul desperat către libertate al naţiei tuturor suferinţilor.

Intre Ungurii îndârjiţi de patima libertăţii şi Austriecii cu ghiarele strânse asupra puterii moştenite, ai noştri se alipiră de aceştia din urmă fără a căpăta de la dânşii o asigurare. Se aducea un mare serviciu fără a se urmări o stare nouă în viitor. Alături de ostaşii români ai Impăratului sângeraseră şi aceşti mulţi ţerani. Cât de zădarnic se cheltuiseră atâtea vieţi, aceasta o văzu Avram Iancu, când asupra minţii lui desnădăjduite începu să se coboare încetul pe încetul mângâierea nebuniei.

Nici vorbă de-acuma să se facă naţia românească întreagă, până în Maramureş, până în Bucovina, aşteptând poate unirea supt Habsburgi cu Românii de dincoace, nici vorbă de congres şi Senat românesc, de Patriarh şi de Voevod, de Mare Duce, în persoana Impăratului însuşi... Şaguna fu împiedecat de a chema la Sinod pe ţerani. Grănicerii erau să fie desfiinţaţi.

Biserica veni atunci să culeagă, dar ea culese pen-

tru dânsa: uniţii de o parte, neuniţii de alta. Cei d'intâiu, fiind de o lege cu Impăratul, restabilit în drepturile lui, până la cel mai bănuitor absolutism, căpătară, la 1853, o mitră de arhiepiscop pentru bunul Alexandru Sterca Şuluţ, şi pentru ei se înoi Scaunul bănăţean la Lugoj, Scaunul din Vad la Gherla, păstrându-se şi Scaunul de la Oradea pe care un Erdélyi, mândru nemeş, urmase lui Samuil Vulcan, marele ocrotitor al cărturarilor, el însuşi urmaş al lui Dragoş, Şaguna trebui să câştige cu frumoasele lui însuşiri ca om, cu felul frumos cum vorbia nemţeşte, cu păşirea lui ca a unui prinţ, cu nobleţa figurii lui Curtea din Viena pentru ca şi el să fie primit, abia la 1864, ca Mitropolit la Sibiiu, unde moştenise biserica de piatră a companiei, căpătând sufraganţi la Caransebeş, vechiu Scaun sârbesc, la Arad, unde iarăşi fuseseră Sârbii, şi atât, fiindcă nu voiră să-i deie măcar Bucovina, unde un om împărătesc, Ruteanul Hacman, ajunse Mitropolit şi pentru Dalmaţia. O singură dată, la 1861, se ţinu, cu amândoi episcopii, un „congres naţional român", la Sibiiu, dar erau numai o sută şaizeci de fruntaşi, şi cererea lor de a se recunoaşte în scris naţia românească nu izbuti. Adunat din nou la 1863, cu câte o sută cinzeci de fiecare Biserică, el nu culese decât făgăduieli; dieta ardeleană era neînduplecată şi Viena surdă. Degeaba vorbiră cei câţiva Români la dietă.

Dintre cei doi episcopi, numai Şaguna înţelese că are o menire şi faţă de scopurile politice fireşti ale neamului său. Soborul care se ceruse la 1791 el îl făcu, pentru biserică şi pentru şcoală, de fapt pentru toate ale naţiei pe care cu încredere o lăsa de altfel în sama Impăratului servit cu un devotament fără margeni — şi fără răsplată, Mai departe însă decât atâta nu merse: programul bătrânilor cu peste

o jumătate de veac înainte era mai larg: *el nu încredința nimănui aceia ce un popor numai prin sine poate să câștige și să păstreze și nu culegea viitorul național de la înaltele praguri.* Iar, în ce privește legăturile cu Țara, pe vremea când Cipariu se oprise la o singură trecere prin București, Biserica unită se feria de dânsa, iar șeful celeilalte căuta peste munți numai tovărășia ortodoxă a stareţului Neonil de la Neamț. In zădar răsăriseră la Blaj cu ochii în lacrimi pribegii luptei pentru aceiași libertate românească în Principate, Alecsandri, Negri, Sion, Russo, Ioan Ionescu, Cuza, un viitor Domn. *Sfâșiere bisericească, isolare românească.* Multă vreme era să se resimtă de aceasta neamul nostru în Ardeal.

Că nu putea duce la mare lucru politica vienesă, dinastică, o dovedi anul 1867. Românii, cari dăduseră absolutismului cei mai siguri funcționari și oștilor împărătești, la 1848, la 1859, și la 1866, prin biruinți și prin înfrângeri, cei mai buni soldați, n'avură nimic, iar Ungurii, cari nu încetaseră o clipă de a conspira și în țară și în străinătate, căpătară în dar de la Francisc-Iosif, încoronat rege al Ungariei ca la 1200, darul tuturor neamurilor așezate dincolo de Leitha, în cuprinsul regatului Sfântului Ștefan.

Se începu atunci, din dorința Ungurilor de a fi mulți prin înghițirea altor naţii, aplicarea unui întreg sistem de desnaționalisare. Tot ce era viu în sufletul supușilor cu alte „buze" trebuia schimbat în sensul maghiar: școala întâiu, biserica pe urmă.

Dacă nu s'ar fi lucrat așa, dacă s'ar fi atras Românii în funcții fără să li se ceară a-și lăsa haina națională afară, dacă s'ar fi măgulit episcopii acoperindu-i de onoruri, dacă, în ciuda marilor proprietari de moșii, s'ar fi dat pământ țeranilor, scopul nou-

lui Stat s'ar fi putut atinge măcar în parte. Dar răspingerea de la dregătorii a Românilor cari nu-şi părăsiau până şi numele duse la alcătuirea unei întregi clase de intelectuali neocupaţi, cari, pentru a trăi, erau aduşi să ţie legătura de fiecare zi cu poporul: advocaţi, ceva medici, oameni de bancă, pe lângă cari se mai strângeau ceva negustori şi meşteri. Din ce în ce erau mai despărţiţi de episcopi, Şaguna fiind părăsit în anii din urmă, în folosul unui Ladislau Popp, unui Iosif Hodoş, unui Ilie Măcelariu, unui Aloisiu Vlad, unui Vincenţiu Babeş, unui Gozsdu şi unui Mocioni, iar urmaşii lui fiind Sârbul Ivacicovici, recele Miron Românul, potolitul Meţianu, pe când uniţii trăiau numai pentru datoria lor bisericească, afară doar câte un aprig ţeran în haină de canonic ca un Moldovanu ori mai târziu un înzestrat cărturar cu mintea înaltă ca Augustin Bunea. Partidul naţional, creat la 1881, pe basa Ardealului osebit şi a Românilor ca naţie recunoscută, după ce se încetase cu lupta stearpă în Parlament la Pesta, începu, supt conducerea impunătorului avocat dr. Ioan Raţiu, o luptă a cării urmare, prea apropiată de noi, nu poate încăpea aici.

Pentru triumful ei se cerea şi altceva decât acea necontenită agitaţie care păstra pentru alegeri rândurile strânse ale legiunilor de alegători români. Trebuia ziarul, cărturarul şi scriitorul rămas la el acasă. Aşa se întâmplă prin anii 1880 când Ion Slavici întemeiè la Sibiiu *Tribuna*, în jurul căreia se strânseră cei mai înzestraţi dintre poeţi, ca Gheorghe Coşbuc, şi povestitorii români, când *Asociaţia*, întemeiată de ambii episcopi, al doilea prilej, după cel din 1848, de a se găsi împreună, porni cercetări ştiinţifice despre Români.

* * *

Astfel se ajunse la învierea prin scrisul zilnic și cel întâmplător a mulțimilor poporului românesc. Și, cum limba amestecată cu latinisme și îmbrăcată într'o formă groaie de învățați fu părăsită în folosul dulcelui graiu al sătenilor înșii, *se căpătă și atingerea, de acum înainte nedesfăcută, cu ceilalți Români, din Țara liberă, care se unise la 1859, își căpătase o dinastie la 1866 și câștigase la 1877-8 războiul ei de neatârnare.*

Din aceste trei puteri: mirenii întrați în lupta politică afară din Parlamentele Ungariei, preoții trebuind să li se adauge supt o comandă care nu mai era bisericească, țeranii ajunși, iarăși luptători pentru drept și chemarea în sprijin a Românilor liberi, a resultat ceia ce, cu multe silinți ale multor oameni vrednici din două-trei generații, văzurăm cu ochii noștri uimiți și umeziți de lacrimile bucuriei la 1916-8.

MUNICIPIUL BUCUREȘTI · BIBLIOTECA ·

Tipăritu-s'a această lucrare a învățatului nostru profesor **Nicolae Iorga,** *rectorul Universității din București, în atelierele tipografiei „Datina Românească", la Vălenii-de-Munte, cu toată cheltuiala Comitetului pentru organisarea serbărilor Unirii din Maiu 1929, sub președinția d-lui* **Sever Bocu,** *ministrul Banatului, fiind președinte al Comitetului de miniștri al serbărilor d.* **Alexandru Vaida Voevod,** *ministru de Interne, iar președinte al Consiliului de Miniștri d.* **Iuliu Maniu,** *într'un mare număr de exemplare, ca să o poată ceti și să se lumineze cât mai mulți Români știutori de carte.*

Sever Bocu

CUPRINSUL

CUPRINSUL

MUNICIPIUL BUCUREȘTI BIBLIOTECA

	Pag.
I. Românii înainte de Români	3
II. Săteni români în Ardeal	13
III. Cu sabia pentru drept. Români ostași și nobili . .	23
IV. Cu frații pentru libertate. Legătura cu Românii liberi. Nobili și țerani.	30
V. Cu crucea pentru omenie. Săteni fără căpetenii . .	38
VI. Lupta fără sprijin pentru deplina îndreptățire . .	53
VII. Lupta singuratecă pentru lumină prin carte . . .	59
VIII. Lupta prin revoluție pentru viața națională . . .	64